

מסכת
ראש
השנה

תקמוד
ירושלמי

מהדורה מדעית- דיגיטלית

הקדמה

מאת

ירון זילברשטיין

תוכן עניינים

1. מבוא | 3
2. מאפייני המהדורה הדיגיטלית | 7
3. מדור הנוסח | 8
 - 3.1 נוסח המשנה | 8
 - 3.2 נוסח הירושלמי | 9
 - 3.2.1 כללי | 9
 - 3.2.2 מניהי כתב יד לידן | 10
 - 3.2.3 סימני פיסוק | 12
 - 3.2.4 רקע מקראי | 12
4. מדור האפראט | 13
5. מדור המקבילות | 14
6. מדור הפרשנות | 15
 - 6.1 כללי | 15
 - 6.2 מקבילות מספרות חז"ל וממקורות נוספים | 19
 - 6.3 שימוש בריאליה תלמודית לפרשנות הירושלמי | 20
 - 6.4 שימוש בספרות הראשונים לפרשנות הירושלמי | 21
7. אפילוג | 23
8. רשימה ביבליוגרפית | 24

1. מבוא

לחיים של יצירה רוחנית הנני קורא
אתכם זאת היא הנקודה העליונה
שאנחנו חייבים לשאוף אליה...
אנחנו מוכרחים להרים דגל בחיים
של יצירה רוחנית, חיים של יצירת
קודש של מפעלים טובים הקרובים
לנו בפינו ובלבנו, חיים המביאים
ברכה ותועלת לנו ולעולם כולו...הננו
נקראים לבוא בעוז רוח, באומץ לב,
בזריזות ולא בעצלתיים בענות צדק
ובגאון קודש גם יחד.¹

התלמוד הירושלמי הונח במשך שנים רבות, בקרן הזווית של עולם התורה היהודי.² ההתמקדות בלימוד התלמוד הבבלי ופרשניו לצד השיבושים שעלו בתלמוד הירושלמי במהלך השנים, הניעו כמעגל זה את זה, וגרמו ללומדים רבים למשוך את ידיהם מלימודו. תפיסתו המקובלת של הירושלמי כספר מוטעה ומשובש,³ ואי-ההכרה בייחודיות של סגנון המונחים והכתיב של הירושלמי,⁴ גרמה לפרשנים שונים שעסקו בו באופן ישיר או עקיף להצדיק בכך את הגהותיהם או להגיהו בהתאם ללשונו ולפרשנותו העניפה של התלמוד הבבלי,⁵ וליצור בכך שיבושים בנוסח ובפרשנות הירושלמי. גם היקפו המדויק של הירושלמי לא היה ידוע ועורר תקוות מזה ופעולות זיוף להשלמתו מזה.⁶

¹ הרב אברהם-יצחק הכהן קוק, 'הרצאת הרב', כ' טבת תרפ"א.

² ראו למשל זוסמן, מבוא עמ' ט הע' 7.

³ ראו למשל בראבי"ה (ח"ב, הלכות לולב ס"י תרעח, עמ' 382): "ובירושלמי שם משובש הלשון" (ירושלמי סוכה ג: ו, עמ' #), בהשגת הראב"ד על הרמב"ם (מע"ש ונטע רבעי א, י): "הירושלמי שהעתיק ממנו משובש ודבריו איך יהיו מתוקנים... (ירושלמי שביעית ב: ה, עמ' #), ברא"ש (קידושין פ"ג ס"י ג'): "וראיתי בירושלמי שלי וראיתי משובש" (ירושלמי קידושין ג: א, עמ' #) ועוד.

⁴ זוסמן, מבוא עמ' כה.

⁵ ראו להלן בהע' 79. לדיון ביקורתי בתפיסת 'כתב היד' כמשובש ביחס לסופרו הראשוני בקרב מדפיסים בראשית ימי הדפוס ראו מאיר, דפוס ראשון עמ' 18-24.

⁶ ראו זוסמן, פרקי ירושלמי.

כך למשל לדעת ב' רטנר (רטנר, אצו"י-ר"ה עמ' 62) העובדה שמאמרים מתוך הירושלמי השייכים למסכת ראש השנה מובאים במסכתות אחרות מהווה ראיה לכך שהגיע לידנו נוסח חלקי של מסכת ראש השנה בירושלמי. דעה זו אינה מקובלת כפי שהראה באריכות זוסמן, שם.

תמונה זו השתנתה לפני כמאה וחמישים שנה. בשנת 1870 הוציא הרב זכריה פרנקל (1801-1875) את ספרו 'מבוא הירושלמי' שבו ביקש להניח תשתית מדעית לפרשנות הירושלמי.⁷ מחקריו של יעקב-נחום אפשטיין (1878-1952) הניחו בסיס איתן ומדויק למחקר ספרות חז"ל בכלל, ומחקר התלמוד הירושלמי בפרט.⁸ 'שרידי הירושלמי' ו'גנזי שכטר' שההדיר לוי גינצבורג (1873-1953) היוו תשתית מרכזית לחקר הנוסח של הירושלמי,⁹ עד להוצאתם לאור של כלל עדי הנוסח לירושלמי בספר 'גנזי ירושלמי'.¹⁰ פירושו של גינצבורג למסכת ברכות, הנם בסיס לכל דיון בנוסח הירושלמי ובפרשנותה של מסכת ברכות,¹¹ ופירושו של הרב ישראל לוי (1841-1917) על ששת הפרקים הראשונים של מסכת בבא-קמא נחשב לדוגמה לפרשנות המחקרית הרצויה לתלמוד הירושלמי.¹²

מחקריו, פירושו והגהותיו של שאול ליברמן (1898-1983) ביססו את תחום המחקר של התלמוד הירושלמי בתחומי הנוסח, הריאליה התלמודית, ובהנחת תשתית מקיפה לפרשנות הירושלמי ובפרט ביחסי הירושלמי והתוספתא.¹³ לכך יש להוסיף את מחקריו של יעקב זוסמן (1931-) על כתב יד ליידין ועדי נוסח נוספים, היקפו של התלמוד הירושלמי, עריכתה של מסכת נזיקין ומחקרים רבים נוספים.¹⁴ גם תחום לשונות הירושלמי ומינוחיו זכו למחקרים מקיפים של משה עסיס ואחרים.¹⁵ בתחום הלשון יש להזכיר את המחקרים בלשון חכמים ובארמית של יחזקאל קוטשר (1909-1971),¹⁶ משה בר-אשר (1939-),¹⁷ ושמועון שרביט (1939-),¹⁸ את המילון לניב הארמי הגלילי שהוציא מיכאל סוקולוף בשנת תשע"ז (מהדורה שלישית),¹⁹ וכן מילונים לניבים נוספים של הארמית ועוד.

לצד ספרות מחקר זו העוסקת בירושלמי עצמו, וביחס שבינו ובין חיבורים נוספים בספרות חז"ל, קיימת ספרות מחקר רבה ועשירה בתחום הריאליה התלמודית, המבקשת להיעזר בממצאים ארכיאולוגיים, בספרות היוונית-רומית ובמקורות נוספים בכדי לפרש מילים וביטויים בסוגיות

⁷ לאור התקדמות המחקר עלה הצורך בהוצאה לאור של מבוא מעודכן לתלמוד הירושלמי. כך למשל רצה ר"ש ליברמן להוציא מבוא לתלמוד הירושלמי (לסקירת האזכורים בעניין ראו עסיס, גליונות רש"ל א עמ' 32 הע' 66), אך הדבר לא יצא אל הפועל. לסקירה עדכנית של מחקר התלמוד הירושלמי ראו עסיס, תלמוד ירושלמי.

⁸ אפשטיין, מלנה"מ; אפשטיין, מלס"ת; אפשטיין, מלס"א; אפשטיין, מחקרים.

⁹ גינצבורג, שרי"ר; גינצבורג, גז"ש.

¹⁰ זוסמן, גנז"י.

¹¹ גינצבורג, פו"ח א-ד.

¹² לוי, ב"ק. ראו למשל את דברי א"א אורבך על מאפייני פירושו של ר"י לוי: "יחד עם ברור הנוסח המדויק, פירוש כל דבר קל כקשה, עמידה על המבנה והסגנון של הטקסט המתפרש... תוך הארה מדוקדקת של הטקסטים המקבילים, מבלי שהפירוש יהפוך לאוסף של חידושים ומבלי להוציאו מגדרו של פירוש על ידי אריכות יתרה" (אורבך, מחקרים ב, עמ' 857).

¹³ ליברמן, על הירושלמי; ליברמן, יוונית; ליברמן, תו"פ; ליברמן, מחקרים; עסיס, גליונות רש"ל ועוד.

¹⁴ זוסמן, נזיקין; זוסמן, פרקי ירושלמי; זוסמן שקלים; זוסמן, מבוא ועוד.

¹⁵ עסיס, אוצר; עסיס, מקבילות; עסיס, תלמוד ירושלמי ומחקרים נוספים וכן מוסקוביץ, עיקריים; מוסקוביץ, כפלי; מוסקוביץ, תלמוד ירושלמי ועוד.

¹⁶ חלק נכבד ממחקריו כונסו לאחר פטירתו בתוך קוטשר, מחקרים.

¹⁷ בר-אשר, מחקרים בל"ח ועוד.

¹⁸ שרביט, פרקי מחקר ועוד.

¹⁹ סוקולוף, מילון.

הירושלמי השונות.²⁰ תחום מחקרי נוסף שהלך והתפתח במאה וחמישים השנים האחרונות הוא השימוש בבוטניקה ובזואולוגיה לזיהוי צמחים ובעלי-חיים ולהבנת פעולות חקלאיות.²¹ אציין גם למחקרים העושים שימוש בחקר הגניזה הקהירית, בדגש על תחום התפילה והפיוט,²² כדי לתאר בצורה נרחבת עולם תוכן עשיר זה בתקופתם של חכמים.

גם הנגישות לספרות הגאונים והראשונים התרחבה במהלך השנים. חלק משמעותי מספרות הגאונים הארץ-ישראלית והבבלית שלא נודע בעבר, הגיע לידינו דרך מחקר הגניזה הקהירית, ומאפשר לשלב פירושים מתקופה זו למילים ולביטויים בירושלמי. חלק מספרות הראשונים מצוי כיום במהדורות מדויקות המתבססות על שימוש ביקורתי בכתבי יד. שימוש מדוד ומושכל בכלי זה, המתבסס על אבחנה בין הראשונים ודרכם בציטוט הירושלמי,²³ עשוי לתרום רבות לפרשנותן של סוגיות הירושלמי. כך גם על ידי שימוש ביקורתי בספרות העניפה של האחרונים.²⁴

בהרצאתו עם פתיחת המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בשנת תרפ"ה הדגיש יעקב-נחום אפשטיין את חשיבותן של הכנתן של מהדורות ביקורתיות לספרות חז"ל כשלב הכרחי לחקר ספרות זו.²⁵ במהלך השנים הוקדשו מאמצים ניכרים לההדרתם של מדרשי תנאים ומדרשי אמוראים, וכן לההדרתם של פרקים מהתלמוד הבבלי ועוד.²⁶ הפירושים המצויים במהדורות אלה בצירוף ספרות מחקר עשירה על היחס שבין חיבורים אלה ובין הירושלמי הרחיבו את אופקיה של פרשנות הירושלמי.

השאיפה להוצאת תלמוד ירושלמי במהדורה ביקורתית קיימת כבר למעלה ממאה וחמישים שנה,²⁷ באשר "אפילו תלמידים מתחילים יודעים שהירושלמי הנדפס [...] מלא שבושים למאות ולא לפים, עד שנוכל לאמר בלי הפרזה וגוזמא שאין בו אף עמוד אחד שלא נגעו בו לדעה ידי הסופרים

²⁰ ראו במחקריהם של אפשטיין וליברמן שצוינו לעיל וכן שפרבר, מילון; שפרבר, תרבות, בקבצי המחקרים של שפר, התלמוד הירושלמי, וכן בסקירת ספרות המחקר אצל גפני, הישגים עמ' 213-215.

²¹ ראו למשל פליקס, חקלאות; פליקס שביעית וראו גם את האתר הכולל את מחקריו של זהר עמר בבוטניקה ובזואולוגיה "קדמוניות הטבע והריאליה בישראל" (<https://www.zoharamar.org.il/our-special-researchs>).
²² ראו למשל ליברמן, מחקרים עמ' 123-152; פליישר, תפילה; פליישר תפילות ועוד.
²³ ליברמן, על הירושלמי עמ' 44; זוסמן, אהבת צו"ר עמ' 24, וראו למשל הכהן, פרקים (ביחס לרמב"ם), הכהן, הירושלמי בספרד (בעיקר ביחס לרי"ץ גיא), יהלום, הרמב"ן (ביחס לרמב"ן), זילברשטיין, הרי"ד (ביחס לרבי ישעיה דיטרני). לחשיבות ברור הגירסאות והפרשנות לירושלמי בהשגות הראב"ד ראו אורבך, מחקרים א עמ' 336-351 ועוד.

²⁴ ראו למשל כהן, אור שמח; זילברשטיין הגהות הגר"א ועוד.
יש להזכיר בהקשר זה גם חשיבות ברור הגירסאות המובאות בפירושי הרש"ס (ראו למשל סמואל, רש"ס; עסיס, אוצר עמ' רד-רכב ועוד), רבי שלמה עדני בפירושו למשנה 'מלאכת שלמה' ועוד.

²⁵ אפשטיין, מחקרים ב עמ' 1; זוסמן, שכטר עמ' 219.
כך למשל מתאר א"א אורבך (1912-1991) את המעגל הסגור שבו היה נתון המחקר התלמודי: "המדע התלמודי החדש נתון היה בדילמה מראשיתו. הגשמת מגמותיו ומטרותיו חייב יצירת פירושים חדשים למקורות ההלכה, אבל מעשה זה היה כמעט בלתי אפשרי, כל עוד לא נחקרו במידה מספיקה הבעיות הלשוניות והפילולוגיות, כל עוד לא נבדקו כתבי היד ולא עמדו על תולדות הנוסח והשתלשלותו..." (אורבך, מחקרים ב עמ' 739).

²⁶ ראו את הסקירה אצל גפני, הישגים עמ' 205-213 ובמהדורות רבות שנוספו מאז, וראו את רשימת המאגרים שציינתי להלן בהע' 68.

²⁷ זוסמן, אהבת צו"ר עמ' 20.

והמדפיסים", כדברי לוי גינצבורג.²⁸ אזכיר בהקשר זה את מהדורתו של זכריה פרנקל (1801-1875), למסכתות ברכות, פאה (וינה 1874) ודמאי (ברעסלויא 1875), וכן את מהדורתו של אברהם משה לונץ (1854-1918) למסכתות ברכות, פאה, דמאי ושקלים (ירושלים 1907-1914). כמו כן, במסגרת ההדרתו של כתב יד איסקוריאל (G1-3) בשנת 1983, פירשו אליעזר-שמשון רוזנטל (1915-1980) ושאל ליברמן חלקים רבים ממסכתות בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא,²⁹ ובשנת 2016 ההדיר מנחם כ"ץ את מסכת קידושין.

אבן דרך בעיסוק בנוסחו של התלמוד הירושלמי הייתה בהוצאתו לאור של כתב יד ליידין (סקליגר Or.4720, 3) במהדורת האקדמיה בשנת 2001. מהדורה מדויקת זו הניחה תשתית טכסטואלית מדויקת לעיסוק בנוסחו של כתב יד ליידין והגהותיו,³⁰ ובצירוף הכרך של יגנזי הירושלמי הכולל את כלל קטעי הגניזה ועדי נוסח נוספים לירושלמי שיצא לאור בשנת 2020 הרי שלראשונה החוקרים והלומדים יכולים לעמוד על מכלול עדי הנוסח של הירושלמי ועל צורות לשוניות שנתכסו ונעלמו מן העין במהלך שנות מסירתו.³¹ זאת לצד מאגרי מידע שפותחו לאורך השנים בתחום מקבילות לירושלמי בספרות חז"ל,³² מובאות הירושלמי בספרות הראשונים וכן ספרות מחקר המתייחסת לירושלמי.³³

ההנחה המחקרית כיום היא שקיימת הפרדת מה במצבו המשובש של הירושלמי, ובחוסר העריכה המיוחס לו, ויש למקד את האתגר במחקר הירושלמי בפרשנותו כיצירה עצמאית ובזיקות שבינו לחיבורים נוספים בספרות חז"ל.

דומה כי האיסוף המקיף של עדי הנוסח של התלמוד הירושלמי לצד התשתית המחקרית האיתנה שהונחה על ידי החוקרים במחקר התלמוד הירושלמי והתחומים המשיקים לו בדורות האחרונים מאפשר, בשלב זה, לצעוד צעד נוסף אל הכנתה של מהדורה ביקורתית למסכת ראש השנה בתלמוד הירושלמי המתבססת על ספרות המחקר הנרחבת העוסקת באופן ישיר או עקיף במסכת זו.

המהדורה הביקורתית המוצעת כוללת מדור נוסח המתבסס על כתב יד ליידין, בצירוף תיקונים מעדי נוסח נוספים, מדור אפראט (במידה וקיימים כתבי יד או קטעי גניזה), מדור מקבילות בספרות חז"ל וכן פירוש המתבסס על הישגי המחקר התלמודי והתחומים המשיקים לו בעשרות השנים האחרונות. המהדורה בנויה כך שכל עמוד יכלול את מדורי האפראט, המקבילות והפרשנות

²⁸ גינצבורג, א עמ' יז. יש להזכיר בהקשר זה את שאיפתו של ר"ש ליברמן בשנות הארבעים של המאה הקודמת להוציא לאור את סדר זרעים בתלמוד הירושלמי (ראו עסיס, גליונות רש"ל א עמ' 31-32).

²⁹ רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין.

³⁰ נאה, כ"ל.

לבעיות הקיימות בדפוס הצילום של כתב יד ליידין במהדורת קדם ראו A. van der Heide & P. Sj van Koningsveld, 'The Pirated Edition of the Leyden Talmud Jerushalmi', *Studia Rosenthaliana* 8 (1974), pp 135 ff.

³¹ ראו היימנס, הצורות; מסטיי, העברית בירושלמי; נאה, קט"ג ועוד.

³² רשימת מקבילות בספרות חז"ל לכל אחת ממסכתות התלמוד הירושלמי מובאת באתר 'מקבילות לירושלמי' (<https://www2.biu.ac.il/js/tl/yerushalmi/index.html>).

³³ כרסטת זוסמן וכן מאגרי מידע לתלמוד הירושלמי (<https://yerushalmidb.com/>), וראו את הסקירה אצל פינצ'וק, מאגרי מידע.

המתייחסים למדור הנוסח. בכך תונח תשתית מדעית מדויקת ומקיפה לכל עיסוק במסכת זו וכן לכל דיון מחקרי בספרות חז"ל המתייחס לירושלמי ראש השנה.

2. מאפייני המהדורה הדיגיטלית

”פתחתי את שערי ולא נעלתי/ו/

ויומם ולילה לא סגרתיהו/”

(הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה)

ההתקדמות הטכנולוגית בעשרות השנים האחרונות בתחום המחשוב מאפשרת לעשות שימוש בכלים אלה לניתוחים סטטיסטיים,³⁴ לאיתור של טקסטים קדומים ששולבו בטקסטים מאוחרים,³⁵ להצגת טקסטים באופן דיגיטלי תוך שימוש במנועי חיפוש שונים, קישורים בין טקסטים, שמירה ועיבוד של טקסטים, הצגה של מספר טקסטים במקביל ועוד.³⁶ דוגמאות בולטות להצגת טקסטים באופן דיגיטלי, בתחום מדעי היהדות, הם פרויקט השו"ת שפותח כבר בשנות השבעים, פרויקט בן יהודה להנגשת הספרות העברית ועוד.

המשותף למיזמים אלה הנו הנגשת כמות רבה של טקסטים באופן ידידותי לקורא, אך באופן גולמי. רוצה לומר, הטקסט מוצג בדרך אחת והלומדים יכולים לכל היותר לשנות את צורת וגודל הפונט.

שימוש ב-TEI (“Text Encoding Initiative”) בהצגת מהדורה מדעית מאפשר הצגת טקסט מובנה. כך למשל יכולים הלומדים לבחור האם ברצונם לראות את הטקסט כפי שיצא מתחת ידו של סופר כתב היד, טקסט הכולל הגהות בכתב היד, טקסט שמציע המהדיר ללא סימני תיקונים ועוד.³⁷ לצד זאת, שימוש בקבצי XML כמסדי נתונים מאפשר דרכים שונות בהצגת שאר המדורים במהדורה. במדור חילופי הנוסח יכולים הלומדים לבחור בין הצגה של חילופי נוסח ובין הצגה של כלל עדי הנוסח בצורת סינופסיס, ובמדור המקבילות יכולים הלומדים לבחור בהצגת ציון למקבילות או הצגת המקבילות בנוסחן המלא. במדור הפרשנות יכולים הלומדים גם להיעזר בפרשנות דיגיטלית כגון תמונות, סרטונים, קישורים למאגרי מידע רלוונטיים ועוד. נוסף על כל אלה, במהדורה דיגיטלית יכולים הלומדים להחליט אילו מדורים יוצגו לפנייהם ובאיזה היקף.

להבנתי, איכותה של מהדורה ביקורתית של מסכת מתוך קורפוס תלמודי שלם אינה נמדדת רק כיצירה עצמאית, אלא בהכללת דיונים רוחביים המצויים במסכתות אחרות של התלמוד הירושלמי ובספרות חז"ל כולה. מכאן ששלימותה של המהדורה המוצעת תלויה בקשר הדוק בההדרתן ובפירושן של מסכתות נוספות, לצד שימוש בספרות המחקר המתעדכנת לתלמוד הירושלמי

³⁴ ראו למשל נאה, סוגיות נדושות.

³⁵ ראו למשל בר-אשר סיגל ושמידמן, מכילתא דברים; מינץ-מנור ומרינברג-מיליקובסקי, מחקר חישובי. ראו למשל את רשימת הפרוייקטים במעבדה למדעי הרוח הדיגיטליים באוניברסיטת חיפה (https://elijahlab.haifa.ac.il/projects_filter/?csrt=130611738193274294).

³⁶ למורכבות הקיימת בהגדרת מהדורה כמהדורה דיגיטלית ראו סאהלה, מהדורה מדעית דיגיטלית, וראו גם פיראזו, מהדורה מדעית דיגיטלית.

³⁷ ראו דוגמה לכך במהדורתו של אבי שמידמן לפיוטים לתפילת העמידה במאות ה-5-11 לסה"נ (<http://www.qerovot18.com>).

ולתחומים משיקים: ארכיאולוגיה, בוטניקה, היסטוריה, משפט ועוד. יצירתה של מהדורה זו כמהדורה מדעית-דיגיטלית זו מאפשרת לשפר ולשכלל את המהדורה בהתאם לההדרת מסכתות נוספות ולספרות המחקר העדכנית.

בשל המורכבות הכרוכה בהעלאת מהדורה מדעית דיגיטלית למסכת ראש השנה בירושלמי, בחרתי בשלב הראשון להעלות את המהדורה כטקסט גולמי המאפשר לימוד בארבעת המדורים שבמהדורה ללא אפשרות תצוגה נוספות. בשלב הפיתוח הבא, האתר יאפשר הצגת טקסט מובנה במדור הנוסח, דרכי תצוגה שונות בשאר המדורים במהדורה, וכן אפשרות בחירה אילו מדורים יוצגו במהדורה ובאיזה היקף. זאת לצד אפשרות של שימוש בקובץ TEI של נוסח המסכת. כמו כן, בשלבים מתקדמים של פיתוח המהדורה אוסיף למהדורה שכבות פירוש דיגיטליות של תמונות וסרטונים שיסייעו ללומדים בהבנת סוגיות הירושלמי על רקע התרבות החומרית בארץ ישראל וסביבותיה בתקופה זו, וכן אפשרות ללימוד במהדורה מתוך ספר דיגיטלי. המהדורה, וכן היישומים באתר, יתעדכנו מעת לעת, תוך עדכון משתמשים רשומים על שינויים אלה.

3. מדור הנוסח

3.1 נוסח המשנה

בתחילתו של כל פרק בכתב יד לידן מובא פרק המשנה בשלימותו, וכך גם בחלק מכתבי היד של התלמוד הבבלי.³⁸ במהדורתי בחרתי ללכת בדרך זו. בתחילתו של כל פרק במהדורה מובא נוסח המשנה על פי כת"י קאופמן (MS A 50),³⁹ כיחידה אחת. בחלוקת המשניות בתוך הפרקים אימצתי את החלוקה במהדורת המשנה עם ע"ג פירושים בדפוס וילנה תרס"ה. לצד נוסח הפרק תובא פרשנות קצרה שבה יכללו גם חילופי נוסח מרכזיים בנוסח המשנה. בכל מקום שבו ניתן ללמוד שנוסח המשנה שעמד לפני הירושלמי אינו זהה לנוסח המצוי לפנינו, אעיר על כך במדור הפרשנות.⁴⁰

כידוע בירושלמי שבכתב יד לידן קיימות פיסקות מן המשנה, המהוות מעין כותרת לדיון בירושלמי, אך כבר יעקב-נחום אפשטיין קבע כי "אי אפשר על כן לחשוב את הפיסקות שבירושלמי למשנה ירושלמי, מפני שברובן אינן אלא הוספות-סופרים, והרבה מאוד בטעות".⁴¹ מכיוון שבמקרים מסוימים קיים קושי בהבחנה בין מילים שהן חלק מרצף התלמוד לבין 'פסקה' מן המשנה,⁴² בחרתי להשאיר את ציוני פיסקות אלה, ולצטט בכל מקום במדור הפרשנות רק את קטע המשנה הרלוונטי לדיון הירושלמי במשנה.

³⁸ ראו למשל ווייס, המשנה עמ' 28 הע' 6. יש להעיר שבכת"י אסקוריאלי וכן בקטעי סבונה, קטעי המשנה משולבים בתוך סוגיות התלמוד.

³⁹ כתב יד זה נחשב, כידוע, ל-אב טקסט של המשנה וראו קוטשר, מחקרים עמ' עח-קלד ובעקבותיו רבים וטובים.

⁴⁰ ראו למשל זילברשטיין, מפריחי יונים ובספרות המחקר על תופעה זו שם (עמ' 23 הע' 1).

⁴¹ אפשטיין, מלנה"מ עמ' 945. ראו את הדיון שם בעמ' 932-946. במקרים מסוימים נוספו פיסקות מהמשנה על ידי

מגיה העותק (כך למשל בירושלמי ביצה א: ה, עמ' #, וראו מאיר, דפוס ראשון עמ' 127). ראו גם את דברי הרש"ס

המציין בהקדמתו לפירושו לירושלמי שלושה סוגים של שיבושים בירושלמי, ואחד מהם הוא: "...חיסור פיסקות

והלשון רצוף כולו ומטעה האדם לומר שכולו ענין אחד והם שני ענינים" (לפי כת"י הספריה הבריטית Or. 2822),

ובהמשך דבריו הוא מצהיר: "ואערוד לפניך הגירסה המדויקת בס"ד וכל משנה ומשנה במקומה וכל פיסקא ופיסקא

במקומה".

⁴² נאה, כ"ל עמ' 592.

3.2 נוסח הירושלמי

3.2.1 הקדמה

בשל מיעוט עדי הנוסח של הירושלמי שהגיעו לידנו, ומרכזיותו של כתב יד לידן, נקטתי בשיטת מהדורת הטקסט המועדף (best-text edition).⁴³ נוסח המהדורה מבוסס על העתקה מדויקת של גוף הירושלמי מתוך כתב יד לידן,⁴⁴ כאשר הכתיב הנקוט בכי"ל (ר', אמ' וכו') והניקוד יישמר בדייקנות.⁴⁵ מקרים שבהם ישנה משמעות פרשנית לפתיחת הקיצורים (כגון אמ' כ'אמר' או 'אמרו'), ידונו בחלק הפרשנות. גם במקרים שבהם נוקדו אותיות בכתב יד לידן או באחד ממגיהיו, הבאתי את הניקוד במדור הנוסח.

במקרים שבהם יש צורך להגמיש את מסירתו של כתב יד לידן על בסיס עדי נוסח בכתבי יד, בקטעי גניזה,⁴⁶ או מובאות מספרות הראשונים אציין השלמות בסימונים (<>) ומחיקות בסימונים ({}),⁴⁷ ואנמק במדור הפרשנות מדוע יש לשלב גירסאות אלה במדור הנוסח.

מטרתו של מדור הנוסח היא להציג את אביו המשוער של כתב יד לידן, ולא את הנוסח המשוער של טקסט הירושלמי המקורי.⁴⁸

נוסף על כך, בספרות הראשונים מובאים קטעים שונים תחת הכותרת 'ירושלמי', שאינם מצויים בנוסח כתב יד לידן או בעדי נוסח אחרים. בחלק מהמקרים ניתן לקבוע כי מדובר בקטעי מדרש שקיבלו כותרת זו בשל שייכותם או שיוכם לספרות הארץ-ישראלית.⁴⁹ במקרים אחרים, קשה לקבוע האם קטע זה שייך במקורו לסוגיית הירושלמי, או שלא. גם בהנחה שקטע זה שייך במקורו לתלמוד הירושלמי, במקרים רבים לא ברור היכן יש לשבצו. במהדורה זו בחרתי להביא קטעים שניתן לראותם כחלק מהתלמוד הירושלמי במדור הפרשנות, ולהצביע על מיקום אפשרי שלהם בסוגיה. במקרה שבהם הזיקה לתלמוד הירושלמי קלושה, הבאתי קטעים אלה בהערות השוליים של מדור הפרשנות.

⁴³ לסקירת סוגי המהדורות המדעיות השונות ראו ברודי, נוסח טקסט; מיליקובסקי, מהדורות א; מיליקובסקי, מהדורות ב; מיליקובסקי, ס"ע עמ' 211-212 הערות 1 ו-10.

⁴⁴ ראו אליצור, הקדמה עמ' מה. מאפייניו של כתב יד זה נסקרו ביסודיות על ידי זוסמן, מבוא.

⁴⁵ על שיטת הכתיב של הירושלמי ראו סוקולוף, קטעי ב"ר עמ' 60-74; עסיס, אוצר עמ' קכו-קלו.

⁴⁶ דוגמה לחשיבות עניין זה ניתן לראות בדבריו של ש' נאה (נאה, שלוש הערות 203-215) באשר להבנת המשפט "אמ' ר' יוסי ביר' בון הדא דאת אמ' עד שלא שיקע בו ר' רוב משניות וכו'" (ירושלמי שבת טז: א, עמ' #) כמתייחס לרבי יהודה הנשיא או לרבו של החכם.

⁴⁷ זאת בדומה לדרכם של מהדירי מהדורת האקדמיה (ראו אליצור, הקדמה עמ' מב), ומהדירים.

⁴⁸ ראו למשל את דבריו של א' שגן (מהדורת שמו"ר, עמ' 29), וכך כותב ר"ש ליברמן במבואו לכתב יד מינכן 95 (מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"א): "כל מי שדברי התלמוד קדושים בעיניו יבין שאסור ליחיד להחליט על דעת עצמו שגירסא זו או אחרת היא בודאי משובשת ולפיכך מותר להעלים אותה מעיני הקורא. מוטב לפרסם גם את הטעויות הברורות שבכת"י: הזמן והחכמה יכולים להוכיח שטעויות אינן טעויות כלל...".

⁴⁹ ראו למשל כהנא, ספרי במדבר א עמ' כ. על הנסיון בעבר למצוא את "הנוסח המקורי כפי שיצא מידי המחברים והעורכים" ראו למשל רוזנטל, תולדות הנוסח עמ' 2-3; זוסמן, נזיקין עמ' 92 הע' 160 וראו גם את ניתוחו של י' מאיר לקולופון מהדורת הירושלמי בדפוס ונציה (מאיר, דפוס ראשון עמ' 228-229).

⁴⁹ ראו זוסמן, ספר ירושלמי.

כמקובל במהדורות מדעיות, הוספתי מספור שורות רציף לכל פרק במדור זה, כדי לסייע ללומדים באיתור מדויק של חלקי הסוגיה ביחס לשאר המדורים במהדורה.

3.2.2 מגייה כתב יד לידן

נושא מרכזי בחקר תולדות הנוסח של התלמוד הירושלמי הוא היחס שבין כתב היד המקורי ובין מגייהו. בכתב יד לידן מצויות הגהות של סופר כתב היד – רבי יחיאל בן יקותיאל ולצידם הגהות של מגייהם נוספים.⁵⁰ יעקב נחום אפשטיין חילק בין הסופר עצמו (ע) שהיה המגיה העיקרי, אחר (א), מגיה שלישי (ג) ומגיה נוסף (ד).⁵¹

בספרות המחקר הובאו דעות שונות בשאלת זיהויים של מגייהם אלה, כמו גם בשאלת האחריות שלהם לשיבושים הקיימים בירושלמי.⁵² מקובל לזהות את יעקב בן חיים ו' אדוניהו כמכין עותק הדפוס.⁵³ באשר למגיה העותק (מגיה א'), יש הסוברים שיש לזהותו עם רבי דוד פיצקטון,⁵⁴ ויש הסוברים שיש לזהותו עם חייא מאיר.⁵⁵ דעתי נוטה לזיהוי מגיה העותק עם חייא מאיר,⁵⁶ אך מכיוון

⁵⁰ לדעת י' זוסמן רבי יחיאל ושלושת המגייהם הנוספים פעלו בוונציה (לפני הדפסת הדפוס הראשון של הירושלמי בשנת רפ"ג), ומכאן שהם נשענו בהגהותיהם על אותם כתיבי יד (זוסמן, מבוא עמ' כג הערות 144-145). לדיון בשאלת כתיבי היד שעמדו לפני רבי יחיאל ראו פיינטוך, מסורות עמ' 60; אליצור, ירושלמי הוריות עמ' 2.
⁵¹ ראו אפשטיין, מחקרים 11 עמ' 292 הע' 2, וכן עסיס, גליונות רש"ל ג עמ' 2330-2337.

ניתן לומר שתיקוני רבי יחיאל נעשים "בצורה עדינה כדי שלא לקלקל את מראהו הנקי והמסודר של כתב היד" (זוסמן, מבוא עמ' טז הע' 73), ומתאפיינים במחיקה בנקודות מעל המילה, תוספת מילה על גבי מילה קיימת בכתב עבה (מהדורת האקדמיה, עמ' 659 שורה 16 "מיעט"), וכן גירוד אות/אותיות קיימות וכתובת אות/אותיות אחרות במקומן (שם, עמ' 659 שורה 35 "למו[נ]ות"), וראו גם זוסמן, שקלים עמ' 61. באשר למגיה העותק, מאפיין מובהק של הגהותיו הוא מחיקות בולטות על מילים (שם, עמ' 659 שורה 10 "אלא") ותוספת מילה על גבי מילה קיימת בכתב דק (שם, עמ' 659 שורה 43 "בשנת").

⁵² לסקירת הגהותיו של מגיה העותק ראו אצל זוסמן מבוא עמ' יח הע' 97, ולהלן בהע' 54. לסקירת הגהותיו של מגיה העותק בירושלמי שקלים ראו זוסמן, שקלים עמ' 58-76.

לסקירת השימוש בכתב יד רומי 133 (להלן: כ"ר) ככלי להגהות בכתב יד לידן ראו מלמד, הגהות. לדיון במאפייניו של כ"ר ראו מאיר, כ"ר.

⁵³ לדעת ר"ש ליברמן, מגיה העותק היה יעקב בן חיים ו' אדוניהו (ראו ליברמן, מחקרים עמ' 219; 238 ואילך ועוד), אך הדעה המקובלת במחקר היא שיעקב בן חיים הכין את העותק לדפוס (זוסמן, מבוא עמ' כג הע' 145; בנייהו, מגיה הירושלמי עמ' 36 [לדעת בנייהו ניתן לשער שהסדר היה קורניליו בן ברוך אדיל קינד הנזכר בחתימת התלמוד הבבלי בסוף מסכת סופרים, שם עמ' 34, או ר' זימלין סג"ל]).

⁵⁴ ראו למשל מאיר, דפוס ראשון עמ' 44-49, ולהלן שם (עמ' 118-173) בפרק שכותרתו "כיצד עבד דוד פיצקטון על הכנת נוסח התלמוד". לדבריו (שם, עמ' 73) הקולופון שכתב ו' אדוניהו לכרך השני של מהדורת משנה תורה (ונציה רפ"ד) מבטא ויכוח עקרוני בינו ובין פיצקטון האם ניתן להגיה כתבי יד מסברה או שמא רק מתוך כתבי יד.

⁵⁵ בנייהו, מגיה הירושלמי עמ' 37-48. י' זוסמן (זוסמן, מבוא עמ' כג הע' 145) מביא שתי אפשרויות אלה ולא מכריע ביניהן. בהנחה שחייא מאיר אינו מגיה העותק, מקובל לזהותו עם מגיה ג' (זוסמן, מבוא עמ' כג הע' 145; מאיר, לעיל הערה 54), וראו בהערה הבאה.

⁵⁶ בכרך הכולל את מסכתות מעילה, תמיד, מידות וקינים (תלמוד בבלי, ונציה רפ"ג) כותב חייא מאיר בקולפון: "ומפיל אני תחנתי לפני נותן ליעף כח אשר זכני השלים ולחלק ולתקן ולסדר כל סדרי התלמוד הבבלי הוא יזכני כך בתלמוד הירושלמי אשר הכין אדונינו דניאל במובירגי יצו להדפי'...".

במהדורת משנה תורה (ונציה רפ"ד) כותב יעקב בן חיים ו' אדוניהו בקולפון: "ויכל אלו החיבורים מזוקקים שבעתיים, מסוקלים ממוקשי הטעיות עם עיונא סגין ונברר הסולת מתוך הסובין ע"י הרב המובהק האלוף ה"ר דוד פיצקטון יצ"ו מגיה ההעתק וע"י הצעיר מצעירי הצאן יעקב בן חיים ו' אדוניהו מגיה אח"כ בדפוס במצות השר דניאל בומבירג"י מאנוירש"א שנת רפ"ד לפ"ק". בסיומו של הירושלמי ונציה רפ"ג [כקביעתו של ז' פרנקל וראו את

שקביעה זו אינה חד-משמעית העדפתי במהדורה זו לציין את מגיה א' כ"מגיה העותק" ותו לא. בחרתי לקרוא לו במהדורתי "מגיה העותק", ולהבחין בכך באופן ברור בינו ובין יעקב בן חיים ו' אדוניהו מגיה הדפוס.⁵⁷ יש להוסיף שסדר ההגהות על כתב יד לייזן היה מגיה ג', מגיה א' ואחריו יעקב בן חיים.⁵⁸

בספרות המחקר קיימת הסכמה רחבה באשר לשיוכם של מרבית תיקוני הנוסח בכתב יד לייזן לרבי יחיאל הסופר ולמגיהים הנוספים, ונקודות של אי-הסכמה באשר למקצם. עברתי על סריקת כתב היד באתר "אוצר כתבי יד תלמודיים", והשוויתי את קריאתי לקריאת המהדירים במהדורת האקדמיה. ככלל אני מניח, שתיקוני אותיות או חלקי מילים בכתב עדין במהלך הטקסט עצמו הם של רבי יחיאל הסופר.⁵⁹ בכל מקרה שבו דעתי שונה מדעת מתקיני מהדורת האקדמיה הבאתי במדור הפרשנות גם את דעתם. את כלל תיקוני הנוסח של רבי יחיאל ושל המגיהים הבאתי ברשימה אחת, לאחר סימני ההתקנה של המהדורה. שם גם הבאתי את נימוקיי לקביעות השונות מדעתם של מהדירי מהדורת האקדמיה.

במהדורת האקדמיה בחרו המהדירים לציין בנפרד ובגודל פונט שונה את הגהות הסופר וכן את הגהותיהם של המגיהים הנוספים. כדי לא להכביד על הקורא בסימני ההדרה נוספים סימנתי תוספות של רבי יחיאל בן יקותיאל הסופר סימני בפונט *calibri*, ואת מחיקותיו בקו על המילה ("יבעיבורה") ולא בסימונים גראפיים. את הגהותיו ותיקוניו של מגיה העותק (מגיה א') סימנתי בסוגריים () וכן-]. את הגהותיהם של מגיה ג' ומגיה ד' אציין בדרך דומה ובציון או ג' או ד' מוקטנת.

הסקירה אצל מאיר, דפוס ראשון עמ' 100-101] כתב המגיה: "ונזכה לאלמ' הי"ד הגדול עם ההגהות מימוניות והמגיד משנה והמגדל עוז והמורה מקום שמגיה האשל הגדול הרב דוד פיצקטון יצ"ו אשר כילה קוצים מן הכרם". מכאן עולה השאלה האם דבריו של חייא מאיר התממשו בהדפסת הירושלמי או שדבריו של ו' אדוניהו משקפים את המציאות שהייתה בהדפסת הירושלמי.

לדעת מ' בניהו (לעיל הערה 55), כתיבתו של מגיה העותק איננה כתיבת אשכנזית או ספרדית אלא רומאניוטית, ויש לזהותו עם חייא מאיר שעסק קודם לכן בהכנת מהדורת הבבלי לדפוס. לדעת י' מאיר, יש לאמץ את התיאור בקולופון של משנה תורה כמשקף גם את צורת העבודה על מהדורת הירושלמי, את התיאור בקולופון הירושלמי "אשר כילה קוצים מן הכרם" כמובס על עבודת ר"ד פיצקטון על הירושלמי, ואת דברי חייא מאיר בקולופון על המסכת האחרונה מהבבלי יש לזהות כעבודת הגהה ראשונית על הירושלמי (אולי מגיה ג') לפני עבודתו של ר"ד פיצקטון (מאיר, לעיל בהע' 54).

יש להדגיש שכתבי היד של ר"ד פיצקטון ושל חייא מאיר אינם ידועים לנו ממקור אחר, ולכן לא ניתן להשוות את כתב היד של מגיה העותק על כתב יד לייזן לכתבי יד אחרים, ורא גם את הדיון בטענתו הפליאוגרפית של בניהו אצל מאיר, דפוס ראשון עמ' 48 הע' 15.

כשערה, ניתן היה להציע שחייא מאיר היה מגיה העותק הראשון ובשלב כלשהוא נוצר סכסוך בינו ובין בומברג או ו' אדוניהו (ראו בניהו, מגיה הירושלמי עמ' 48) ואת העבודה השלים ר"ד פיצקטון. סכסוך זה יכול להסביר מדוע מגיה העותק הראשון לא נזכר במפורש בסיומו של דפוס ונציה, ור"ד פיצקטון השלים את מלאכתו (וטעיותיו) של חייא מאיר ובכך "כילה קוצים" ממהדורה זו. בסיס להשערה זו יכול להיות זיהוי ודאי של מגיה ג' עם חייא מאיר או בזיהוי שתי דרכי כתיבה שונות אצל מגיהי העותק, ועוד צ"ע.

⁵⁷ המונח "מגיה הירושלמי" נראה לי כללי מדי, והשוו בניהו, מגיה הירושלמי עמ' 25 הע' 2.

⁵⁸ אליצור, הקדמה עמ' מא; מאיר, דפוס ראשון עמ' 52-53; 101-107; עסיס, גליונות רש"ל ג עמ' 2356. יש לציין שהאבחנה בין מגיה ג' למגיה ד' אינה ברורה (זוסמן, מבוא עמ' טז הע' 75).

⁵⁹ ראו זוסמן (לעיל בהע' 51).

3.2.3 סימני פיסוק

מהדורות התלמוד הירושלמי כיום מתבססות על דפוס וילנה תרפ"ב, ולכן בחרתי להשתמש בחלוקה המופיעה בדפוס זה לפרקים ולהלכות. כדי להקל על הלומדים הוספתי שתי הפניות נוספות; מספרי עמודים ושורות, וכן סימון במרובע שחור להתחלה של נושא חדש בסוגיה. השתמשתי בסימן # לציין מספרי עמודים בשאר מסכתות הירושלמי, ואלה יתעדכנו בהמשך בהתאם להזדקנותן של מסכתות נוספות בירושלמי.

הוספתי לנוסח כתב יד ליידין סימני פיסוק (נקודה, פסיק וכו'), כדי להקל על הלומדים את הבנת הסוגיה. בחרתי שלא לעשות שימוש בסימני פיסוק שיפוטניים כגון סימני שאלה וקריאה, מכיוון שפעמים רבות הדבר נתון במחלוקת הפרשנים, האם משפט זה הנו קביעה או קושיה וכדומה. דיונים אלה יובאו במדור הפרשנות. כמו כן עשיתי שימוש במקף (-) כדי להבחין בין פסוק או חלק ממנו ובין הדרשה עליו, וראו את הפירוט בנושא זה בסעיף הבא.

3.2.4 רקע מקראי

בסוגיות הירושלמי מובאים פסוקים רבים. במקרים רבים מובא רק חלקו של הפסוק בשעה שהלימוד נדרש דווקא מהחלק שלא הובא בירושלמי, וכן מצויים מקרים שבהם נוסח הפסוק המצוטט בירושלמי אינו תואם לנוסח הפסוק שהתקבל במסורה.⁶⁰ נוסף על כך, חוסר ההיכרות של הלומדים עם הפסוקים בהקשרם המקראי, יוצר קושי בהבנת הנלמד מהפסוק, ובמקרים מסוימים מקשה גם על הבנת שאר חלקי הסוגיה.

התלבטתי רבות בשאלה כיצד להציג את הפסוקים במהדורה זו. דרך אחת היא לציין את ההפניות במדור המקבילות,⁶¹ אך שיטה זו יוצרת ערבוביה בין הפניה למקורות מספרות חז"ל ולפסוקים. דרך אחת ששקלתי הייתה הבאת הפסוקים בניקוד המקובל בגוף המהדורה בצירוף מראי המקומות של הפסוקים. בדרך זו נקטו מהדירי אסתר רבה,⁶² מדרש שמואל ועוד ממפעל המדרש שליד מכון שכטר למדעי היהדות.⁶³ היתרון בדרך זו הוא שהפסוקים, ואף מילה או צירוף מילים מהפסוק מודגשים ומובלטים בנוסח הסוגיה. החיסרון בשיטה זו הוא שבמקרים מסוימים, כפי שצינתי, קיימים הבדלים בין נוסח הפסוקים בנוסח המסורה ובין נוסח הפסוקים שהובא

⁶⁰ תופעה זו הוזכרה, בהקשר לספרות חז"ל, כבר אצל רב האי גאון: "דע שלא היו חכמים טועים בפסוק. שהרי משניותיהן, כמה טורח היו יגיעים... וכל שכן דברי תורה ומקרא. אלא שאתה צריך לעיין בכל דבר שישתפק לך כיצד עיקרו. א. אם טעות סופר הוא. ב. או שיטפא דתלמידי דתרביצאי שלא היו בקיין. ג. או דבר שנאמר בתחילה שלא בתורת פסוק" (תשובות גאונים קדמונים, סי' עח). לדיון בתופעה זו ראו רוזנטל, חילופי נוסח; כהנא, נוסח המקרא עמ' 1-10.

לדרכו של רבי יחיאל הסופר לכתוב פסוקים מתוך הזכרון ראו פיינטוך, מסורות עמ' 43 הע' 40; עמ' 52. יש לציין גם את השלמות הפסוקים בכתב יד ליידין של מגיה העותק (מאיר, דפוס ראשון עמ' 137 הע' 51).

⁶¹ כך נהג ר"ש ליברמן במהדורתו לתוספתא, וכך גם מקובל במהדורות המדעיות של 'תלמוד האיגוד' בעריכת ש"י פרידמן.

⁶² ראו תבורי ועצמון, אס"ר עמ' קל.

⁶³ <https://schechter.ac.il/research-center/midrash>.

בירושלמי, וכן ייתכן שדרשות בירושלמי יתבססו על ניקוד פסוקים שונה מזה המצוי בידינו. נוסף על כך, לעיתים חלוקת הפסוקים בירושלמי שונה מהחלוקה המקובלת כיום.⁶⁴

לכן בחרתי לציין במדור הנוסח הפניות לפסוקים בלבד. הפניה זו תהיה לאחר אזכור הפסוק או חלק ממנו בסוגריים עגולות. כך נהגתי גם בפסוקים המובאים בעדי נוסח נוספים ששולבו במדור הנוסח. הפניות אלה נועדו לסייע ללומדים להבחין בין נוסח הירושלמי לבין הפניות אלה.

במקרים שבהם מובאות בסוגיה מילים בודדות מפסוק או פסוק שפרשנותו תלויה בהבנת הקשרו במקרא, הבאתי את הפסוק או הפסוקים הרלוונטיים במלואם במדור הפרשנות. לכך הוספתי במידת הצורך גם פרשנויות קצרות וכן הפניות לספרות מחקר בעניין. במקרים שבהם העיגון המקראי לדרשה איננו ברור כל צורכו, אעשה מאמץ להצביע על עיגון אפשרי לדרשה זו בפסוק. כמו כן, במקרים שבהם יש שינויים בין נוסח הפסוק שבמסורה לבין נוסח הפסוק בירושלמי, אציין זאת במדור הפרשנות.

מלכתחילה היה רצוי להציג בפני הלומדים במדור הפרשנות את השתלשלות הנושא הנידון למן המקרא, דרך הספרות התנאית, הספרות האמוראית ועד לתלמוד הירושלמי עצמו. דרך שכזו תתרום רבות להבנת העניין, אך היא תחרוג מגבולותיה של מהדורה זו. לכן במקרים שבהם העניין נצרך, צוין בקצרה גם תלמודם של תנאים ואמוראים, על פסוק זה.

4. מדור האפראט

במהדורה זו ערכתי אפראט לקטעי גניזה ולעדי נוסח נוספים למסכת ראש השנה, כפי שהם הובאו בספר 'גניזת הירושלמי'.⁶⁵ בשל מצבו הטקסטואלי של הירושלמי ומיעוט כתבי היד השלמים שלו, בחרתי להביא בשלב הפיתוח הנוכחי של המהדורה את מרבית חילופי הנוסח לנוסח כתב יד ליידין, למעט מקרים של קיצורים ברורים (כגון "א"י" במקום "אמ"י", "א"ר" במקום "אמ"ר", "שבעו"י" במקום "שבעולם" וכדומה).⁶⁶ לעיתים, גם מתוך טעויות מובהקות ניתן לעמוד או להתקדם להבנת הגירסה המקורית.

כפי שצינתי בפרק 2, בשלב הפיתוח הבא של המהדורה יוכלו הלומדים לבחור בין דרך תצוגה זו ובין תצוגת עדי נוסח כסינופסיס.

כל אחד מעדי הנוסח של מסכת שהובאו בספר גניזת הירושלמי סומן על ידי המהדירים באות. עשיתי שימוש באותיות אלה במדור האפראט, תוך הבאת מפתח לסימונים אלה בתחילת המהדורה. במידה ואעשה שימוש בקטעים אלה בחלק הפרשנות (כמו גם בקטעי גניזה למסכתות נוספות) אעשה שימוש באותיות אלה, לפי הקיצורים קג"א, קג"ב, קכ"ה (קטע כריכה ה') וכדומה.

⁶⁴ אפשטיין, מלס"ת עמ' 617.

⁶⁵ לסקירת קטעי הגניזה לירושלמי ראו למשל עסיס, אוצר עמ' קצה-קצט.

⁶⁶ ראו את דברי רוזנטל, תולדות הנוסח עמ' 2-3, והשוו לדרכם של תבורי ועצמון, אס"ר עמ' קלב; קיפרווסר, קה"ר עמ' קפא. לקשיים הקיימים בהצגה המקובלת של אפראט המקשים על ראיית התמונה הכוללת של חילופי הגירסאות ראו פיינטוך, מסורות עמ' 143-170.

כדי לא להכביד על הקורא במדור נוסף שבו אנמק מדוע נערכו תיקונים במדור הנוסח לאור עדי נוסח אחרים לירושלמי, בחרתי להביא תיקונים אלה במדור הנוסח (ראו לעיל בסעיף 3.2.1) בסימונים מזהים, ולנמקם במדור הפרשנות. בכל מקרה שבו יש לדון בשאלת הנוסח, דיון זה קודם לדיון בפרשנות הסוגיה. עדויות נוסח מספרות הגאונים והראשונים, יובאו במידת הצורך במדור הפרשנות.

5. מדור המקבילות

במהלך השנים עמדו רבים על החיסרון הקיים במסורת הש"ס מקיפה ומלאה לירושלמי.⁶⁷ המצב בתחום זה השתפר במידה רבה ככל שנוספו במהלך השנים מהדורות מדעיות לחיבורים בספרות חז"ל, ותרומה משמעותית בתחום זה מצויה באתר 'מקבילות לירושלמי' (<https://www.biu.ac.il/js/tl/yerushalmi/>). במהדורה זו עשיתי שימוש במקורות אלה לצד הפניות למקורות נוספים מספרות חז"ל.⁶⁸ רשימת הדפוסים והמהדורות של ספרות חז"ל מובאת כחלק מהרשימה הביבליוגרפית.

נוסף כל כך, לאור השפע המצוי בידניו של עדי הנוסח לחיבורים שונים בספרות חז"ל,⁶⁹ הרי שבמקרים מסוימים לא די באזכור המקבילה לירושלמי מחיבור מסוים, אלא יש לבדוק באילו עדי נוסח של חיבור זה מובאת המקבילה. במקרים שבהם המקבילה היא לעד נוסח מסוים של חיבור בספרות חז"ל, אפרט זאת במדור המקבילות.

השיטה שאנקוט בה הנה ציון המקבילות לפי סדרן הכרונולוגי: ספרות תנאית ולאחריה ספרות אמוראית. מקורות ארץ-ישראליים יובאו לפני מקורות בבליים. מדרשי התנאים ומדרשי האמוראים יובאו לפי סדר החומשים ולא לפי תיארוכם הכרונולוגי, ושאר המקבילות בהתאם לסדר המסכתות.⁷⁰ בספרות התנאים בחרתי להקדים את המשנה והתוספתא למדרשי התנאים. בכל מקרה שבו קיימת מהדורה ביקורתית של חיבור ההפניה תעשה למהדורה זו. במידה והסוגיה מצטטת משנה, אציין למשנה עצמה אך לא למקורות נוספים שבהם מוזכרת משנה זו.

⁶⁷ ראו למשל ליברמן, על הירושלמי עמ' 24 ואילך; עסיס, אוצר עמ' מד הע' 2.

⁶⁸ במסגרת זו אציין למקבילות הבאות (לפי סדר הא-ב'): אבות דרבי נתן, איכה רבה, אסתר רבה, במדבר רבה, בראשית רבה, דברים רבה, דברים רבה ליברמן, ויקרא רבה, מגילת תענית, מדרש שמואל, מדרש תהלים, מכילתא דר"י, מכילתא דרשב"י, מסכת סופרים, מסכת שמחות, מדרש תנאים לספר דברים, משנה, סדר אליהו רבה, סדר עולם, ספרי זוטא במדבר, ספרי זוטא דברים, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, פרקי דרבי אליעזר, פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא רבתי, קהלת רבה, רות רבה, שיר השירים רבה, שמות רבה, תוספתא, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי, תנחומא ורשה ותנחומא בובר.

במידת הצורך אתייחס במדור הפרשנות למובאות מן הירושלמי מספרי הליקוטים הבאים (לפי סדר הא-ב'): הלכות הירושלמי לרמב"ם, ילקוט המכירי, ילקוט שמעוני, ילקוט תלמוד תורה, מדרש הגדול ועין יעקב.

⁶⁹ ראו למשל את אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית (<https://www2.biu.ac.il/JS/tannaim/>), מאגר עדי הנוסח לתלמוד הבבלי- (<https://www.lieberman-institute.com/> ועוד), המהדורה הסינופטית לעדי הנוסח של מדרש ויקרא רבה- (<https://www.biu.ac.il/JS/midrash/VR/about.htm>), מהדורות סינופטיות למדרשי-אמוראים נוספים (<https://schechter.ac.il/research-center/midrash/>) ועוד.

⁷⁰ בחרתי לנקוט בסדר אובייקטיבי זה, ולא לנסות ולהכריע בין מקבילה עיקרית ובין מקבילות משניות (ראו למשל את דברי צ"מ רבינוביץ במבוא למהדורת מדרש הגדול לספר במדבר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 16).

המקבילות בירושלמי צוינו לפי פרק והלכה בדפוס וילנה שהוא הדפוס המצוי בידי הלומדים וכן בסימן # (לדוגמה: ירושלמי ראש השנה [ב: ז, עמ' #]). מספרי עמודים אלה יתעדכנו בהתאם לההדרת מסכתות נוספות בירושלמי.

במקרה שבו קיימת מקבילה ארוכה לקטע (כגון סוגיה מקבילה בירושלמי או במדרשי האמוראים) וכן מקבילות קצרות בחרתי לציין תחילה את המקבילה הארוכה, בצירוף מקום ההתחלה והסיום של המקבילה, ולאחר מכן את המקבילות הקצרות.

בשלב זה של פיתוח המהדורה, מובאים במדור זה אזכורים של כלל המקבילות למסכת, ובמקרים שהעניין נצרך להבנת הסוגיה אתיחס להבדלים אלה בגוף הפרשנות או בהערות השוליים של המהדורה. בשלב הבא של פיתוח המהדורה יוכלו הלומדים לבחור בין תצוגה זו ובין תצוגה של הבאת המקבילות במלואן, וכן יוכלו לקבוע היכן יוצגו מקבילות אלה בדפי המהדורה.

6. מדרור הפרשנות

6.1 הקדמה

מטרת מדור הפרשנות היא לפרש את הסוגיות בהתאם לאביו המשוער של כתב יד לידן,⁷¹ פשט הסוגיה,⁷² תפיסות הלכתיות ואחרות בנות אותו הזמן והמקום וריאליה תלמודית.

פרשנות הירושלמי מתבססת על שימוש ביקורתי בפירושיהם הישירים והעקיפים של ראשונים, אחרונים וחוקרים למסכת.⁷³ בכל מקום שבו הובאה פרשנות מדברי גאונים, ראשונים, אחרונים וחוקרים, הבאתי מראה מקום מדויק במדור הפרשנות עצמו או בהערות השוליים. הזכרתי במפורש את הפרשנים בדפוס וילנה תרפ"ב (קרובן העדה לפני משה) רק במקומות בעלי חשיבות מיוחדת.

במקרים רבים בירושלמי, מתוך פירוש על עניין אחד מתפרש גם עניין נוסף, ולעיתים לא קיים צורך בפירוש כלל מרכיבי הסוגיה. לכן בחרתי לפרש בכל מקום רק את החלקים הדורשים פירוש מתוך ההנחה שמתוך פירושים אלה יתבררו גם שאר חלקי הסוגיה, וכן מתוך נסיון ליצור פרשנות שאיננה מחליפה את הלימוד והעיון בסוגיה עצמה.

יחידת היסוד של מדור זה היא המילה.⁷⁴ ראשית יש לקבוע לאיזו שפה שייכת מילה זו, ומהי הוראתה המדויקת. בתלמוד הירושלמי נעשה שימוש בכמה רבדים של השפה העברית, בארמית, ביוונית ובלטינית. עוד בשנת תשכ"ג כתב ר"ש ליברמן כי "העבודה מרובה וקשה, כל זמן שאין לנו

⁷¹ ראו לעיל בהע' 48.

⁷² כידוע, "אין לך דבר יותר קשה מלעמוד על פשוטה של סוגיה, הפשט הפשוט הוא דבר המופלא ומכוסה ביותר" (הרב וינברג, מחקרים עמ' III).

⁷³ במידת האפשר עשיתי שימוש בדבריהם של פייטנים קדומים (ראו לעיל בהע' 22). כך גם בספרות ההלכה הארץ-ישראלית שלא פסקה גם לאחר חתימת התלמוד הירושלמי (ראו במבואו של מ' מרגליות להלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, וכן אפשטיין, מחקרים ב עמ' 325-367; ליברמן, מחקרים עמ' 274-295; זוסמן, אפטיבצר עמ' 90 ועוד).

⁷⁴ השוו לדברי י' תא-שמע הכותב שפרשנות התלמוד מתקופת הגאונים ועד לחתימת תקופת בעלי התוספות התפתחה "מפירוש המילה הבודדת אל פירוש הקטע, ממנו אל פירוש הסוגיה ואל פירוש הפרק, משם אל פירוש המסכת ועד לפירוש ההשוואתי עם החומר התלמודי במלוא היקפו..." (תא-שמע, מחקרים ד עמ' 6).

מחקר יסודי ומקיף בלשונם של בני א"י, במשמעותן המדויקת של המלים לכל גיוניהן וצליליהן.⁷⁵ תיאור זה השתנה במידה רבה לאור התקדמות המחקר בתחומים אלה, אך אזהרתו העקרונית של ר"ש ליברמן הנה נר לרגלי כל העוסק בפרשנותה של ספרות חז"ל בכלל והתלמוד הירושלמי בפרט.

במילים עבריות וארמיות אביא את פירושיהם לפי ספרות המחקר. במילים יווניות ולטיניות יובא כתיב המילה ביוונית או בלטינית, תוך הבהרת הוראתה המדויקת במילונים ובספרות המחקר.

השלב הפרשני הבא יהיה קביעת היקפו של כל משפט בסוגיה, והגדרתו: קביעה, קושיה, תירוץ וכדומה,⁷⁶ לאור העובדה שחלק ממונחי ההצעה בירושלמי הנם רב משמעיים.⁷⁷ אתגרים פרשניים נוספים בשלב זה הם הקושי להפריד בין המימרה הגרעינית של האמורא לבין הפירושים וההרחבות שנוספו עליה, וכן שבחלק מהמקרים, מובאים בסוגיות הירושלמי משפטים ארוכים והאתגר הפרשני בהם הנו להבין לכמה חלקים, אם בכלל, יש לחלק משפט זה וכיצד יש להגדיר חלקים אלה. מן המשפט ננסה להגדיר את היחידה הספרותית-הסוגיה, ואף להפריד ביניהן,⁷⁸ ולהצביע על מבנים ספרותיים בסוגיה.

ככלל, עיקר העיסוק בפרשנות הנו בתחום הנוסח המכונה 'הביקורת הנמוכה'. לצד זאת, במקרים שבהם באו לידי ביטוי של 'הביקורת הגבוהה' כלומר שאלות של התהוות, עריכה ותולדות המסירה הערתי עליהם בקצרה במדור הפרשנות ואף בהערות השוליים.

לאורך הפרשנות עשיתי מאמץ להבהיר, במקומות שבהם הדבר נדרש, מהן הנחות היסוד האמורות להביא לידי פירוש מסוים או לדחות פירוש מקובל, ולאחר מכן להציע פירוש טוב יותר. בדרך זו אני מקווה שגם הלומדים שיחלקו על הפירוש עצמו, יקבלו אולי את הנחת היסוד, ובכך תוכל פרשנות הסוגיה להשתכלל.

ככלל, השתדלתי לנמק ככל האפשר בחלק הפרשנות את תיקוני הנוסח הנדרשים בירושלמי, ועל בסיס מה הוצעו תיקונים אלה (כתבי יד, עדויות נוסח מהראשונים, מקבילות בספרות חז"ל ועוד). בחלק מהמקרים, הפניתי לספרות המחקר שבה הובא תיקון זה בצירוף הנימוק לתיקון. ככלל, תיקוני נוסח הוצעו במקרים שבהם אין ביכולתה של פרשנות הטקסט כפי שהוא לפנינו להציע פתרון

⁷⁵ ליברמן, מחקרים עמ' 45.

⁷⁶ ראו למשל את דברי ש"י פרידמן הכותב בהקשר לתלמוד הבבלי כי "חלוקת הסוגיה למרכיביה, ובירור היחס ההדדי של אלה, היו בין המגמות של רבותינו מפרשי התלמוד, ובמיוחד רש"י... (פרידמן, סוגיות עמ' 33). כך למשל, תופעה ידועה בירושלמי היא שדרכו היא לא לענות לשאלות שהתשובה עליהן ברורה לכל מעיין (גינצבורג, פ"ח ג עמ' 101).

⁷⁷ ראו גם את דבריו של ר"ש ליברמן: "לא ראינו את פניהם של המורים והדורשים בשעה שנשאו את דבריהם. לא ראינו אם ברצינות או בכובד ראש אמרו מה שאמרו; או שמא סיפרו דברים בקריצת עין ובחידוך; אם לפנינו אמרה שנונה שחבל להשמיט אותה וקשה להבליג עליה, או דברים כבדי משקל שיצאו מן הלב..." (ליברמן, מחקרים עמ' 331). יש לציין שבחלק מקטעי הגניזה לירושלמי מצויים סימני טעם והנגנה, וראו מסטיי, העברית בירושלמי עמ' 157 הע' 2 וכן בעמ' 161 הע' 12, וכן עסיס, אוצר עמ' קט-קיא.

⁷⁸ ראו למשל את דברי ר"ש ליברמן הכותב: "במה מתבארת העובדה שאנו מוצאים כל כך הרבה סתירות (מיניה וביה) בתלמוד הירושלמי?...התשובה היא ברורה, לדעתי. המסתדר הסמיך שתי סוגיות של ישיבות שונות מבלי לציין (בדבורי ההצעה: תמן אמרין וכדומה) את המעבר מסוגיא של ישיבה אחת לסוגיא של ישיבה שנייה. ובהרבה מאד מקרים הסמיך את תלמוד ישיבות הדרום (קיסרין-לוד) לתלמוד ישיבות הגלילי (ליברמן, תש"ק עמ' 23).

ראוי לקשיי הסוגיה.⁷⁹ במידה והדבר יתאפשר יעשה נסיון גם להסביר כיצד התהווה הנוסח המשובש.

מקרים מיוחדים בפרשנות סוגיות הם כאלה שבהם עולה התחושה שפרשנויות או הגהות נקודתיות אינן פותרות את הקשיים הפרשניים בסוגיה, ועולה הצורך להציע הגהות מרחיקות לכת כגון הצעה של סוגיות שהשתלבו זו בזו, השמטה או העברה של משפטים שלמים, תוספת של משפטים ועוד. קושי זה מתעצם לאור עדי הנוסח המעטים יחסית לסוגיות הירושלמי שלפנינו, ובמיוחד במקרים שבהם עדי הנוסח הקיימים אינם שונים מהותית מהנוסח המצוי בכתב יד לידן.

במקרים אלה, הגהה נרחבת פותרת את הקשיים הפרשניים בסוגיה, אך מעוררת תמיד את החשש מפני שכתוב של סוגיה, וכתובת מעין 'ירושלמי חדש'.⁸⁰ במקרים אלה בחרתי להיצמד לאפשרויות השמרניות יותר בגוף הפירוש, אך להבהיר את הקשיים העולים מנוסח הסוגיה כמות שהוא. בהערות השוליים, הצעתי, במידת הצורך, גם דרכים פרשניות הכרוכות בהגהות משמעותיות, תוך הסבר כיצד הצעות אלה פותרות את הקשיים שהועלו בגוף הפירוש.

דומה כי אחד האתגרים המרכזיים העומדים בפני פירוש לתלמוד הירושלמי הוא המודעות לשינויים שחלו במושגים מחשבתיים והלכתיים.⁸¹ כידוע, במהלך השנים, חלו שינויים במושגים אלה, אך הלומדים רגילים להשליך את עולמם המחשבתי וההלכתי, שעיקרו ובניינו בא לו מהתלמוד הבבלי ומהספרות ההלכתית שנתחברה על גביו על הסוגיה שלפניהם בתלמוד הירושלמי, ולהשכיך בכך 'שלום' בין התלמודים.⁸² דומה כי אתגר משמעותי בכתובתו של פירוש לתלמוד הירושלמי הנו שימוש בתלמוד הבבלי, כבשאר ספרות חז"ל, תוך אבחנה בין מקרים שבהם ניתן להסתייע בתלמוד הבבלי לפירוש הירושלמי ובין מקרים שבהם פירוש זה אינו הולם את המימרה והסוגיה בירושלמי.

כמו כן, יש לתת את הדעת לשיוך של הסבר ונימוק מאוחר לאמורא קדום, אשר נימוקיו להלכה זו אינם חופפים בהכרח לאלה המצויים בספרות מאוחרת יותר. במקרים שכאלה אעדיף (על דרך

⁷⁹ כך כותב הרב א' קפלן (דברי תלמוד א, ירושלים תשי"ח, עמ' יט-כ): "הוגי התלמוד שבארצות המערב מרבים להשתמש בסוד התיקון מתוך מציאת גירסאות, יש מהם שלא זזו מלחבה, עד שבאו להעמיד את כל דרישתנו בתלמוד עליה בלבד. ויש גם בין חריפי המזרח ובקיאיו שסרו כאן קצת מן הדרך הנאות לצד שני שבדבר, הם הזניחו יותר מדאי את ענין הגירסאות. לא כך היה דרך הקודש של רבותינו הראשונים ז"ל; הם הכניסו לתוך עמקי עיונם בגופי ההלכות גם את הדיוק הגירסאי בלשון ההלכות. והרוצה בפירוש של אמת וצדק צריך לצאת בדרך זו". ראו גם את טענתו של י' זוסמן על מחברים רבים שפתחו את חיבוריהם בהדגשת שיבושיו של ירושלמי ולכן גם התירו לעצמם להגיה בו רבות (זוסמן, מבוא עמ' יז הע' 89), וראו לעיל בהע' 3.

⁸⁰ כדברי ביקורתו של ר"ש ליברמן (ליברמן, תו"פ-נשים עמ' 347 הע' 20) על עבודתו של ר"י לוי על ירושלמי ב"ק, וראו למשל את דבריו (ליברמן, כפשוטו עמ' 498) על הסוגיה בירושלמי פסחים (ח: א, עמ' #): "...כל הסוגיה שתומה מאד ולא מצאתי דרך לפרשה לי הגהות והשלמות גדולות, והנחתי ידי ממנה", וראו עסיס, גליונות רש"ל א עמ' 552 הע' 386.

אזכיר בהקשר זה את ספרו של רז"ו רבינוביץ 'שערי תורת ארץ ישראל' (ירושלים ת"ש): "ספר זה הוא ספר יקר ונכבד שאי-אפשר לזוז בלעדיו בלימוד הירושלמי" (עסיס, אוצר עמ' קכד הע' 297), אך במקרים רבים המחבר מציע שכתוב מחדש של סוגיות הירושלמי כפתרון לבעיות שונות בסוגיות אלה.

⁸¹ על תופעה זו בספרות חז"ל עמדו רבים וראו למשל גילת, פרקים. לדיון בתופעת ההשגה בספרות חז"ל ראו מוסקוביץ, חשיבה. כידוע, במקרים רבים דווקא הירושלמי נאמן להגדרות קדומות של מושגים והלכות, מכיוון שבא"י המסורות התנאיות היו ידועות והמשיכו להשפיע ואילו בבבל היו צמודים יותר לנוסח המילולי של המשנה (ראו למשל פרידמן, לתלמוד עמ' 61).

⁸² גינצבורג, פו"ח א עמ' מז.

פרשנות מצומצמת), שלא להסביר את נימוקו של חכם להלכה מסוימת, מאשר להצביע על נימוק מאוחר כשייך לאותו החכם, ללא ביסוס משמעותי בספרות חז"ל. נושא נוסף הנו יצירת התאמות בין דברי חכמים בסוגיה, ובין שיטות שמיוחסות להם בסוגיות מקבילות. גם בשימוש בתפיסה זו יש לזכור את הדיון על היקפה של עריכת הירושלמי. רוצה לומר, ככל שהיקף זה מצומצם יותר, נכון להצביע על מקורות מקבילים בין חלקי הירושלמי ולא על סתירה בין מקורות, והדברים ארוכים.

עבודתו של הפרשן שונה מזו של הלמדן. אם הלמדן מבקש את הניצוץ המקשר בין מקורות, ואת הטענת מקורות במושגים שבכוחם להאיר את הסוגיה ולהעניק לה פנים חדשות, הרי שעל הפרשן לגלות רגישות טקסטואלית לדוברים השונים בסוגיה.⁸³ במקרים רבים אבחנות דקות ומרתקות שופכות אור חדש על סוגיות, אך אין זה אורן של הסוגיות עצמן, והמושגים החדשים כלל לא עמדו בבסיס חשיבתם של תנאים ואמוראים.

אתגר נוסף הקיים במדור הפרשנות הנו החלוקה הרצויה בין חומר שיובא בגוף הפרשנות ובין חומר שיובא בהערות השוליים. כדי לא להכביד על הקורא בחרתי לנקוט בהערות שוליים המובאות בסיומו של כל פרק בירושלמי. בהערות אלו יובאו לא רק הסימוכין לספרות המחקר אלא גם הרחבות הרלוונטיות, לדעתי, לפרשנות הסוגיה, אך אינן הכרחיות להבנתה. במקרה שבו מדובר בהפניה קצרה כגון למילון וכדומה, הבאתי את ההפניה בגוף מדור הפרשנות.

י"נ אפשטיין קבע בתחילת ספרו 'מבוא לנוסח המשנה' את האבחנה היסודית בין 'חילופי נוסחאות' (Varianten) כחילופים הנובעים מטעויות במסירתו של הספר, ובין 'חילופי לשונות' (Versionen) 'כעיבוד של 'ספר' ידוע ע"י 'תנא' אחר', כגון ביחס שבין חיבורים שונים בספרות חז"ל.⁸⁴ השימוש במונחים אלה לא סייע בידי להבחין באופן ברור בין גירסאות שונות לירושלמי בכתב יד ליידן, בכתבי יד, בקטעי גניזה ובמובאות מספרות הראשונים, ובין מקבילות לירושלמי בספרות חז"ל.

לכן בחרתי לנקוט בכל מקרה של שימוש במקביל בשתי הקבוצות במונח "גירסה" לכל אחד מהמקרים מהקבוצה הראשונה (למשל: "בכ"ל הגירסה היא... בדומה לכך גם בק"א, ואילו בגירסת הירושלמי ברמב"ן מובא..."), ובמונח "נוסח" למקרים מהקבוצה השנייה (למשל 'במקבילה בתוספתא מובא הנוסח הבא...').

תופעה נוספת הקיימת בירושלמי (כבשאר ספרות חז"ל) הנה תופעת האשגרות וההעברות, וידועים דבריו של רבי שמשון מקינון: "שפעמים נקט דבר בדבר שאינו עמו מפני ששגור בפי אמורא

⁸³ ראו למשל את דברי הרב י"י ויינברג: "אך באחת צריכים אמנם להודות: הפלפל עבר את הגבולים המוצבים לו על פי טבעו. לא הסתפק בזה להעלות ולברר את תוכן הרעיונות שבשקלא וטריא התלמודי, ולציין את קשרי המושגים והתפתחותם אלא נכנס לשדה שאינו שלו ושאי אפשר להשתמש בו שם, כגון פירוש מילים, באור מגולות שבסגנון, שתירות שבטפס וכדומה. פה צריכים להשתמש בדרכי חקירה אחרות לגמרי, כאלה שבדוקות ומנסות הן גם במדע הזולת. אמנם נחוצים לזה חנוך בלשני וחוש בקורתי. גם ידיעות בעתיקות הן תנאי קודם..." (הרב ויינברג, לפרקים עמ' תכ).

⁸⁴ אפשטיין, מלנה"מ עמ' 1. אבחנה זו, כידוע, אינה חד-משמעית ולדעת א"ש רוזנטל במסירתו של התלמוד הבבלי עצמו חלו הן חילופי נוסחאות והן חילופי לשונות (רוזנטל, תולדות הנוסח).

לאומרם יחד".⁸⁵ אשגרות אלו עשויות להפריע לרצף הלימודי של הסוגיה, והתייחסתי אליהם במדור זה, בצירוף הפנייה לספרות המחקר הרלוונטית.

6.2 מקבילות מספרות חז"ל וממקורות נוספים

אחד המאפיינים המרכזיים של ספרות חז"ל הנו גלגולי הניסוח שעברו מאמרי חז"ל "איכא דתני הכי ואיכא דתני הכי" (ראו למשל בבלי עירובין נג ע"ב), עד שהגיעו לנוסח קבוע בעל פה, ולנוסחים שונים בכתב-יד ובדפוסים.⁸⁶ מכאן עולה, בין השאר, חשיבות ההשוואה בין מקבילות בספרות חז"ל כבסיס לכל פרשנות. זו היא מוסכמת יסוד בקרב ראשונים ואחרונים כאחד.⁸⁷

במהדורה זו עשיתי שימוש במקבילות מכלל ספרות חז"ל לירושלמי.⁸⁸ השתדלתי לאחוז בדרכו של רבי זעירא: "אמר ר' זעירא נפרש מילהון דרבנן מן מילהון (ירושלמי שבת יד, א, יד ע"ב ומקבילות), ולפרש את סוגיות הירושלמי מתוך הירושלמי עצמו או מתוך מקבילותיו הקרובות ובראשן התוספתא ומדרשי אמוראי ארץ-ישראל הקדומים. נוסף על כך, הבאתי מקבילות רלוונטיות מכתבי כתות מדבר יהודה,⁸⁹ פילון, יוספוס ועוד. זאת בכדי לתת בידי הלומדים חומר רקע משלים לפרשנותו של הירושלמי.

כפי שהזכרתי לעיל, מקבילות לספרות חז"ל צוינו במדור המקבילות. לצד זאת, במקרים שבהם חשבתי שהבאת המקור במלואו (משנה, ברייתא בתוספתא ועוד) תסייע ללומדים העדפתי להביאה במדור הפרשנות במלואה.

תופעת הסוגיות המקבילות בתלמוד הירושלמי זכתה לדיונים מפורטים בספרות המחקר,⁹⁰ והנה עיקרון יסוד בפרשנות הירושלמי.⁹¹ זיהוי סוגיות מקבילות והשוואתן זו לזו מסייעת לעתים קרובות

⁸⁵ ספר הכריתות, לשון למודים, שער ג', כלל קס, וראו למשל אלבק, תלמודים עמ' 452–504.
⁸⁶ על מאפייני זה עמדו רבים וראו למשל את דבריו של י' זוסמן: "אין לך כמעט מאמר או מסורת בספרות חז"ל כולה, שהגיע אלינו בניסוחו המקורי. המקבילות המרובות שבספרות חז"ל והבדלי הניסוח הגדולים שביניהם מלמדים אותנו לדעת עד כמה אנו רחוקים מניסוחן הראשון, קל וחומר ממשמעותן וממשקלן בקונטקסט המקורי" (זוסמן, א"א אורבך עמ' 84).

⁸⁷ כך למשל כותב הרב א"י קוק: "בכלל דרך העבודה צריך להיות: להשוות על כל ענין את הבבלי לעומת הירושלמי, וחפוש בכל המקורים השייכים לו, מהקדמונים: התרגומים, המסורות, תשובות הגאונים וכו' עד דברי האחרונים, בעלי ההלכה, הפוסקים, המבקרים וכו'. לחקור גם על העבודה החיצונה, כשל הנכרים, הקראים, ולברר את המקום שהלכו בו לפי תומם בדרך ישרה ומקום המעדת רגליהם" (הרב א"י קוק, איגרות הראי"ה ב עמ' קפב).
⁸⁸ כפי שפירטתי לעיל בהע' 68.

⁸⁹ יש לציין שאחת מהמטרות המרכזיות שהציב י' זוסמן בפני חוקרי התלמוד הנה "בחינה ביקורתית מחודשת של מקורות חז"ל בהמשך למחקרים בתולדות ההלכה שקדמו לגילויין של המגילות ושהוזנחו בזמן האחרון" (זוסמן, אורבך עמ' 74). התייחסתי לממד זה תבוא לידי ביטוי בעיקר בציטוטים של מקורות רלוונטיים מספרות קומראן במדור הפרשנות, וכן בהפניות לספרות מחקר רלוונטית בהערות השוליים.
⁹⁰ עסיס, מקבילות; מוסקוביץ, מקבילות. דיונים רבים בספרות המחקר התייחסו למאפייני הסוגיות המקבילות בין מסכת נזיקין לשאר מסכתות התלמוד הירושלמי וראו ליברמן, תש"ק; זוסמן, נזיקין; עסיס, נזיקין א; עסיס, נזיקין ב ועוד.

⁹¹ ליברמן, על הירושלמי עמ' 6. ראו למשל את דברי מ' עסיס (בהקשר לסוגיה בירושלמי מעשר שני ד: ח, עמ' #): "...אפשר היה לומר אחרי כל זה, שיש לנו כאן העברה של שתי סוגיות ירושלמיות שלא שייכות לכאן, והן שהטעו את

בבירור גירסאות בתלמוד הירושלמי, ובפרשנותו. הטיפול במקבילות אלו יכלול שני היבטים. בהיבט הראשון ייערך ציון מדויק של המקבילות והיקפן במדור המקבילות. בהיבט השני ייערך ציון משווה בין סוגיית הירושלמי ובין מקבילותיה, כאשר ממצאים חשובים לנוסח ולפרשנות הסוגיה בירושלמי יובאו במדור הפרשנות. כמו כן, אציין במקרים שבהם הדבר אפשרי, את מקומה הראשוני של סוגיה זו. במידה והסוגיה הובאה למקומה הנוכחי בשל איזכור אגבי של המשנה, הקשר אגבי זה יפורש.

במידה וסוגיה מופיעה פעמיים באותה המסכת, היא תפורש במקומה הראשון או העיקרי. במידה והיא מופיעה בשתיים או בשלוש מסכתות שונות, הרי שהיא תתפרש בכל המקומות בנפרד. היקף הפרשנות, בכל אחת מהמסכתות, ישתנה בהתאם לסוגיות המשיקות במסכתות אלה.

אחת השאלות העולות בהקשר לשימוש במקבילות הוא כיצד להתייחס לשינויים בין כתבי היד השונים למקבילה. ככלל, הבאתי את הנוסח במהדורה המדעית או בדפוס המקובל. ככל שהדיון במקבילה נדרש להבנת הקטע בירושלמי הבאתי גם את כתב היד העיקרי של חיבור זה שנבחר בפרוייקט 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית,⁹² ולעיתים גם לחילופי הגירסאות במסגרת מדור הפרשנות או בהערות השוליים. במקרים שלמקבילות בירושלמי עדי נוסח נוספים מלבד כתב יד ליידן, בדקתי גם בהם.

התלבטתי רבות בשאלה עד כמה לדון לעומק בהבדלים שבין המקבילות. זאת במקרים שבהם המקבילה בירושלמי אינה מתייחסת לברייתא המצויה בתוספתא, במקרים שבהם גירסת הירושלמי תואמת לנוסח המובא רק באחד מעדי הנוסח של המקבילה ועוד. במהדורה זו בחרתי לעסוק במקבילות רק במקרים שבהם עיון זה תורם באופן ישיר להבנת הסוגיה בירושלמי. במקרים שבהם ספרות המחקר עסקה בהבדלים שבין מקבילות אלה, אך הם אינם תורמים להבנת הסוגיה בירושלמי בחרתי להזכיר ספרות זו בהערות השוליים.

6.3 שימוש בריאליה תלמודית לפרשנות הירושלמי

אחד הכלים המרכזיים העומדים לרשותינו בפרשנות ספרות חז"ל הנו הריאליה התלמודית,⁹³ ולכל דיון לשוני בסוגיה ובמקבילותיה יש להקדים את הכרת המציאות הגיאוגרפית, הארכיאולוגית, הבוטאנית, המשפטית, ההיסטורית ועוד,⁹⁴ שעל בסיסה נוצרו סוגיות הירושלמי.

במדור הפרשנות עשיתי מאמץ להבהרת ענייני הריאליה השונים: הכלים, המבנים, הצמחים, החיות, המקום הגיאוגרפי, זיהויו ובאם נדרש גם בהבנת חשיבותו של זיהוי מדויק זה לפרשנות הסוגיה. בהערות השוליים יובאו הפניות למקורות ולמחקרים הדנים בזיהוי זה. בדיונים הנוגעים לצמחים ובעלי חיים הבאתי את הזיהויים המקובלים בספרות המחקר. בזיהויים גיאוגרפיים הבאתי גם נתונים המאפשרים ללומדים בני-זמננו הבנה מרחבית. בשלב פיתוח עתידי של המהדורה, אשלב תמונות וסרטונים שיסייעו ללומדים בהבנת היבטי הריאליה התלמודית בסוגיות.

הריבמ"ץ והר"ש...בדרך כלל אני מייחס חשיבות רבה בפירושו של הירושלמי להעברות עתיקות אלה..." (עסיס, גליונות רש"ל ב עמ' 1472 הע' 139).

⁹² <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>

⁹³ ראו לעיל בעמ' 4 ועוד.

⁹⁴ ראו אורבך, בעלי התוספות עמ' 695.

מהדורה זו איננה עוסקת בהיסטוריה של תקופת המשנה והתלמוד באופן שיטתי. עם זאת, במקרה שבו הרקע ההיסטורי חיוני להבנת דברי חכמים, הוא יובא במדור הפרשנות. במקרים שבהם סוגיות הירושלמי שימשו כחלק מדיונים היסטוריים כלליים כגון: מעמד החכמים והנשיא בארץ ישראל ועוד, יצוינו הדעות המרכזיות בנושא בהערות השוליים.

כלי עזר נוסף שאעשה זו שימוש במדור הפרשנות הנו הפניות למונוגרפיות העוסקות בתחומים שונים כגון מועדי ישראל,⁹⁵ פועלים ובעלי מלאכה,⁹⁶ אסטרונומיה בסוגיית קידוש החודש,⁹⁷ ועוד.

6.4 שימוש בספרות הראשונים לפרשנות הירושלמי

כפי שצינתי לעיל, בספרות הראשונים מצויים קטעים שונים מהתלמוד הירושלמי המסייעים, במקרים מסוימים, בתיקון גירסת הירושלמי ובפרשנותו.⁹⁸ עם זאת, כלל בסיסי בשימוש בספרות הראשונים בהקשר זה הוא אבחנה בין הראשונים ודרכם בציטוט הירושלמי, כאשר "לא די באיסוף ההבאות ורשימתן המיכניות... אין לך עניין מסובך ופרובלמטי יותר מאשר ניצולן של ההבאות שמשוקעות בספרי הראשונים" כדברי רא"ש רוזנטל.⁹⁹

בהקשר זה יש לציין את דרכם של ראשונים להעתיק קטעים מהירושלמי ברמות שונות של דיוק או בדרך של קיצורים ופרפרזות,¹⁰⁰ להעתיק קטעים מהירושלמי זה מזה מבלי לציין זאת במפורש,¹⁰¹ את העובדה שלרוב הראשונים לא הייתה מסורת פירוש בירושלמי, ולכן הוצרכו להביא פירושים לירושלמי מתוך השוואות לתלמוד הבבלי,¹⁰² הבאת קטעים כ"ירושלמי" בעוד שאלה

⁹⁵ ראו למשל תבורי, מועדי ישראל.

⁹⁶ ראו למשל איילי, פועלים.

⁹⁷ ואלטר, קלנדרית.

⁹⁸ כך למשל לחשיבותם של דברי בעלי התוספות להבנת דברי הירושלמי (מתוך שיטת השוואת המקורות שהם נוקטים בה) ראו אורבך, בעלי התוספות עמ' 705-707. לחשיבות השימוש במובאות מהערך לנוסח הירושלמי ראו ש' אברמסון, 'ספר הערוך' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא, סיני צה (תשד"מ), עמ' מ ועוד. ראו את הדיון בנושא זה אצל ליברמן, על הירושלמי עמ' 44; ליברמן, כפשוטו עמ' כד; רוזנטל, המורה עמ' סה; זוסמן, נזיקין עמ' 118-120 הע' 9. ⁹⁹ רוזנטל, המורה עמ' סה. ביקורת זו נאמרה על עבודתו של בער רטנר (1852-1917) 'אהבת ציון וירושלים' (רטנר, אצו"ל), וראו גם זוסמן, אהבת צו"ר עמ' 24.

¹⁰⁰ כך למשל האו"ז מעתיק את הירושלמי אות באות, הרוקח מקצר את לשונו ומביא רק את הנוגע להלכה, הסמ"ג מקצר ומשנה את לשון הירושלמי (ליברמן, כפשוטו עמ' כד). הרמב"ן מביא את הירושלמי באופן דייקני ולעתים בפרפרזה (יהלום, הרמב"ן עמ' 43), המאירי נוהג להשמיט את שמות האמוראים בירושלמי (גינצבורג, פו"ח א עמ' קמא; ח"ג עמ' 345).

¹⁰¹ כך למשל מובאות הירושלמי אצל הרי"ף הם מכלי שני (זוסמן, נזיקין עמ' 116), וראו גם ליברמן, תשלום תוספתא עמ' 16 (בהקשר לשימוש הראשונים בתוספתא).

¹⁰² זוסמן, כתי"ל עמ' 214-215.

יש לציין בהקשר זה בקצרה שמגמת הראב"ה, בהבאת דברי הירושלמי הייתה להתאים את הירושלמי להלכה שבבבל ומנהגיה (אפטוביץ, הראב"ה ח"א, עמ' 472-473 [כ"כ זקוקים אנו לפרש כדי להשוות הבבלי והירושלמי] {ראב"ה ח"ג, הלכות תענית סי' תתנה, עמ' 608 { ועוד}), מגמת הרמב"ם היא של הבנת הירושלמי והבבלי כשני תלמודים המשלימים זה את זה (זוסמן, פרקי ירושלמי עמ' 281). ראו למשל באו"ז (ח"א, הלכות עגונה סי' תרצה, עמ' תקפח): "...וקבלתי ממורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל שירליאון שאין להקפיד אם הירושלמי מחליף אמורים או תנאים מגמרא דידן מקולא לחומרא או מחומרא לקולא ולא סמכינן בהא אלא אתלמוד דידן ומחלפינן סוגיית ירושלמי בתר סוגיית גמרא דידן ולא בעינן לשנויי בהו אלא אגמרא דידן סמכינן, וכן שם (שאלות ותשובות סי' תשנ"ד עמ' תרנח) ועוד.

מצויים במקורות אחרים בספרות חז"ל, את מנהגם של חכמים לייחס דברים לירושלמי (וכן למדרשי חז"ל) ללא כל בסיס טכסטואלי,¹⁰³ ועוד.¹⁰⁴

שאלת מפתח בהקשר זה היא אילו מסכתות של הירושלמי היו בידי אותו חכם, באיזה היקף ובאיזה נוסח או נוסחים.¹⁰⁵

עם זאת, אזכורה המפורט של ספרות זו בגוף הפרשנות, במיוחד לאור התופעה של הבאת מאמרים מהירושלמי מכלי שני בספרות הראשונים עשוי להכביד על הלומד. לכן את הבאת המקורות מספרות הגאונים והראשונים אחלק לשני חלקים. בהערת שוליים בתחילתה של הסוגיה, אביא רשימה מפורטת של כלל ספרות הגאונים והראשונים שבהם הוזכרה סוגיה או מימרה זו (תוך ציון היקף הציטוט המדויק). במדור הפרשנות אביא רק עדויות נוסח או קטעי פרשנויות שיש לעשות בהם שימוש, לדעתי, במסגרת פרשנות הסוגיה. גם במקרים אלה אצטט רק את הקטע הרלוונטי מספרות זו, ואילו הציטוט המלא יובא בהערות השוליים.

כחלק ממהדורה דיגיטלית זו, אציע קובץ של כלל מובאות הירושלמי בספרות הגאונים והראשונים לכל מסכת, בהתאם לסדרם במסכת ולסדרם הכרונולוגי של גאונים וראשונים, כדי לסייע ללומדים בהבנת מובאות הירושלמי בספרות זו.

במקרים שבהם, לדעתי, ניתן להצביע על גרסה מעובדת של הירושלמי בראשונים או של מקרים מובהקים שבהם הובא קטע הירושלמי מכלי שני, אצביע על כך במדור הפרשנות או בהערות השוליים.

במקרים שבהם מופיע בראשונים קטע ממקבילה ממסכת אחרת לקטע שלפנינו בירושלמי, אביא קטע זה בהערות השוליים. במקרה שאותו הראשון מציין שציטוט בה הובא ממסכת אחרת בירושלמי אציין זאת בהערות השוליים, ואביא אותו גם במקבילות נוספות בירושלמי.¹⁰⁶

את ספרות הראשונים הבאתי מתוך המהדורות המקובלות לטובות ביותר. רשימת המהדורות מובאת ברשימה הביבליוגרפית של כל מסכת.

¹⁰³ ראו למשל אסף, תקופת הגאונים עמ' שכט ("ובתלמוד ארץ ישראל בנוסחת דמשק") וראו גם שם בעמ' שכו בהע' 17.

¹⁰⁴ יש לציין בקצרה כי בכמה מקרים, תוקן כתב יד רומי 133, על ידי אחד ממגיהיו, על פי ציטוטים מהירושלמי בקרב חכמי אשכנז (מאיר, דפוס ראשון עמ' 201).

¹⁰⁵ כך למשל בעת כתיבת פירושו של רש"י לתלמוד הבבלי לא עמד לפני הירושלמי (ארנד, רש"י לר"ה עמ' 92) וראו גם את דבריו הידועים של מהר"ם מרוטנבורג: "אמנם כשהייתי בצרפת ראיתי תשובה בשם רבינו תם שישב הכל שלא תחלוק הירושלמי על התוספתא והתשובה אינה בידי וגם הירושלמי" (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ח"ג [דפוס קרימונה], סי' לו).

¹⁰⁶ ראו לעיל בהע' 105.

7. אפילוג

פרשנותה של כל מסכת בירושלמי מורכבת ממאות רבות של תיקוני גירסה ופרשנויות שניתנו על ידי פייטנים, פוסקים, לומדים וחוקרים מאז חתימתו של התלמוד הירושלמי ועד ימינו אלה. השתדלתי ככל יכולתי לקבץ פירושים ותיקונים אלה מהמקומות השונים שבהם נדפסו, בספרים, בכתבי עת, בקבצי מאמרים ועוד. אני נושא תפילה לחונן לאדם דעת שהצלחתי להבין כראוי את דבריהם, והיו לאחדים בידי.

למהדורה זו שותפים רבים: הסטודנטים והסטודנטיות שבמגוון רחב של קורסים התוודעו לעולמו המורכב והעשיר של התלמוד הירושלמי. סטודנטים לתורה שבעל-פה נחשפו למסען של מסורות ארץ-ישראליות ובבליות בין מרכזי התורה בארץ ישראל ובבבל, לבסיס הריאלי לדברי תנאים ואמוראים ולמאפייניהם של כתבי היד לירושלמי. סטודנטים לכלכלה עסקו בניחוח כלכלי של סוגיות תלמודיות וסטודנטים למקרא ביקשו לעמוד על הקשר שבין הפסוק ופרשנותו ההלכתית, ובין הסיפור המקראי והאגדה בירושלמי ובמקבילותיו. סטודנטים לקרימינולוגיה למדו ושאלו על מטרותיה של תורת הענישה התנאית, ועל עיצובם של ימי הדין במשנה ובתלמודים, ועמם שאלות רבות ומגוונות של התם ושל מי שאינו יודע לשאול.

אלה ואלה חידדו את יתרונותיה וחסרונותיה של כל פרשנות, העמידו אותי שוב ושוב בפני הצורך בהבנת הקשר בין חלקי הסוגיה השונים, ולימדוני על ההכרח בהבנת הרקע הריאלי והלשוני לדברי תנאים ואמוראים.

מתוך אלפיים שנות גלות מפוארת של עיון ויצירה יהודית, ולאחר שנים נוראות של שואת מליונים מבני עמנו במלחמת העולם השנייה, קם התלמוד הירושלמי מחדש במדינת ישראל, בנופיה, באתריה, בצמחיה ובתרבותה, ולובש כעת בגדים חדשים-ישנים.

הכנתה של מהדורה זו ארכה שנים רבות, ואני מודה לאשתי שמחה ולבני משפחתי על תמיכתם וסבלנותם במהלך שנים אלו. קריאתו של הרב אברהם-יצחק הכהן קוק לחיים של יצירה רוחנית הנחתה אותי בדרכיה הנפתלות של הכנת מהדורה זו, שמרה עליי בסיומו של יום, והעניקה לי כוחות בתחילתו של יום חדש. אני מודה לבורא עולם על החלק ששם לי עם יושבי בית מדרש חדש-ישן,¹⁰⁷ מתפלל שלא יארע דבר תקלה על ידי, שישמחו חבריי בלימוד התלמוד הירושלמי ושממהדורה זו תהיה נדבך נוסף בבניינה של תורת ארץ-ישראל.

ירון זילברשטיין

מנחם אב, תשפ"ב.

¹⁰⁷ "הנני שב לבית המדרש, בדרך חדשה" (דברי הרב דוד כהן [הנזיר], עם כניסתו ללימודים באקדמיה היהודית לחכמת ישראל בפטרבורג בשנת 1904 [משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה, עמ' כג]). לימודים אלה ואחרים שימשו כבסיס גם לתכנית הלימודים שהציע הרב הנזיר לשיבה המרכזית העולמית שהקים הרב א"י קוק וכללה משפט משווה, היסטוריה, שימוש בבוטניקה ובביולוגיה להבנת סוגיות תלמודיות, לימוד שיטתי של מדרשי תנאים ועוד. להסכמתו של הרב קוק לתכנית זו ראו בנספחים לפנקסי הראייה ד, ירושלים תשע"ט, עמ' תצד-תקז.

8. רשימה ביבליוגרפית

- אורבך, בעלי התוספות = אפרים-אלימלך אורבך, **בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם**⁵, ירושלים תש"ף.
- אורבך, מחקרים = אפרים-אלימלך אורבך, **מחקרים במדעי היהדות א-ב** (בעריכת מ"ד הר ויי פרנקל), ירושלים תשנ"ח.
- איילי, פועלים = מאיר איילי, **פועלים ואומנים: מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל**, גבעתיים תשמ"ז.
- אלבק, תלמודים = חנוך אלבק, **מבוא לתלמודים**, תל אביב תשכ"ט.
- אליצור, הקדמה = בנימין אליצור, 'הקדמה', **המילון ההיסטורי ללשון העברית: תלמוד ירושלמי**, ירושלים תשס"א, עמ' מא-מו.
- אליצור, ירושלמי הוריות = בנימין אליצור, 'לנוסח ירושלמי הוריות', **מחקרי תלמוד ב**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1-12.
- אסף, תקופת הגאונים = שמחה אסף, **תקופת הגאונים וספרותה: הרצאות ושיעורים** (בעריכת מ' מרגליות), ירושלים תשט"ו.
- אפשטיין, מחקרים = יעקב-נחום אפשטיין, **מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיים**, א-ג, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח.
- אפשטיין, מלנה"מ = יעקב-נחום אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**³, ירושלים תש"ס.
- אפשטיין, מלס"א = יעקב-נחום אפשטיין, **מבואות לספרות האמוראים** (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים תשכ"ג.
- אפשטיין, מלס"ת = יעקב-נחום אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים** (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים תשי"ז.
- ארנד, רש"י לר"ה = אהרן ארנד (מהדיר), **פירוש רש"י למסכת ראש השנה: מהדורה ביקורתית**, ירושלים תשע"ד.
- בניהו, מגיה הירושלמי = מאיר בניהו, 'לשאלת מגיה הירושלמי דפוס ויניציאה', **ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו א** (בעריכת מ' בר-אשר ועמיתים), ירושלים תשע"ט, עמ' 25-62.
- בר-אשר, מחקרים בל"ח = משה בר-אשר, **מחקרים בלשון חכמים**, א-ב, ירושלים תשס"ט.
- בר-אשר סיגל ושמידמן, מכילתא דברים = Michal Bar-Asher & Avi Shmidman, 'Reconstruction of the Mekhilta Deuteronomy Using Philological and Computational Tools', *Journal of Ancient Judaism* 9(1) (2018), pp. 2- 25.
- ברודי, נוסח טקסט = ירחמיאל ברודי, 'גיבוש נוסח טקסט בספרים להם עדי נוסח רבים', **ספר בית הוועד**, ירושלים תשס"ג, עמ' 75-84.
- גילת, פרקים = יצחק-דב גילת, **פרקים בהשתלשלות ההלכה**, רמת גן תשנ"ב.
- גינצבורג, גז"ש = לוי גינצבורג, **גז"ש שכתור**, א-ג, ניו יורק תשכ"ט.
- גינצבורג, פו"ח = לוי גינצבורג, **פירושים וחידושים בירושלמי**, א-ד, ניוארק תש"א – תשכ"א.
- גינצבורג, שרי"ר = לוי גינצבורג (מהדיר), **שרידי הירושלמי מן הגניזה**, ניו יורק תרס"ט, ד"צ ירושלים תשכ"ט.
- גפני, הישגים = ישעיהו גפני, 'ארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: חקר שנות דור – הישגים ותהיות', **קתדרה** 100 (תשס"א), עמ' 200-226.

סאהלה, מהדורה מדעית דיגיטלית = Patrick Sahle, 'What is a Scholarly Digital

Edition?', Matthew James Driscoll & Elena Pierazzo (eds.), *Digital*

Scholarly Editing: Theories and Practices, Cambridge 2016, pp. 19- 39.

היימנס, הצורות = שי היימנס, **תורת הצורות של הארמית שבתלמוד הירושלמי על פי קטעי גניזה**, עבודת מ.א., אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"ה.

הכהן, הירושלמי בספרד = אביעד הכהן, 'התלמוד הירושלמי בתורת חכמי ספרד הראשונים',

שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 113-176.

הכהן, פרקים = אביעד הכהן, **פרקים בחקר מקורותיו של 'משנה תורה' להרמב"ם: הרמב"ם**

והתלמוד הירושלמי, עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

ואלטר, קלנדרית = שי ואלטר, **ריאליה קלנדרית וידע אסטרונומי בסוגיות קידוש החודש**, עבודת

דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"א.

הרב וינברג, לפרקים = הרב יחיאל יעקב וינברג, **לפרקים**, ירושלים תשס"ב.

הרב וינברג, מחקרים = הרב יחיאל יעקב וינברג, **מחקרים בתלמוד**, ברלין תרצ"ז-תר"ץ.

זוסמן, א"א אורבך = יעקב זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', **מדעי**

היהדות: מוסף 1 (תשנ"ג), עמ' 7-116.

זוסמן, אהבת צו"ר = יעקב זוסמן, 'מאה שנים להופעת 'אהבת ציון וירושלים' (תרס"א-תשס"א),

עשר שנים לפטירתו של פרופ' א"א אורבך, **מדעי היהדות** 41 (תשס"ב), עמ' 17-28.

זוסמן, אפטוביצר = יעקב זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', **מדעי היהדות** 35 (תשנ"ה),

עמ' 83-90.

זוסמן, גנז"י = יעקב זוסמן (מהדיר), **גנזי ירושלמי**, בהשתתפות בנימין אליצור, ירושלים תש"ף.

זוסמן, כתי"ל = יעקב זוסמן, 'כתב יד ליידין של הירושלמי: לפניו ולאחריו', **בר אילן** כו-כז (תשנ"ה),

עמ' 209-218.

זוסמן, מבוא = יעקב זוסמן, 'מבוא', **המילון ההיסטורי ללשון העברית: תלמוד ירושלמי**, ירושלים

תשס"א, עמ' ט-מ.

זוסמן, ספר ירושלמי = יעקב זוסמן, 'ירושלמי כתב יד אשכנזי וספר ירושלמי', **תרביץ** סה (תשנ"ו),

עמ' 37-63.

זוסמן, נזיקין = יעקב זוסמן, 'ישוב לירושלמי נזיקין', **מחקרי תלמוד** א (תש"ן), עמ' 55-133.

זוסמן, פרקי ירושלמי = זוסמן, יעקב, 'פרקי ירושלמי', **מחקרי תלמוד** ב (תשנ"ג), עמ' 220-283.

זוסמן, שכטר = יעקב זוסמן, 'שכטר החוקר', **מדעי היהדות** 38 (תשנ"ח), עמ' 213-230.

זוסמן, שקלים = יעקב זוסמן, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי: לבירור

נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', **מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת**

שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76.

זילברשטיין, הגהות הגר"א = ירון זילברשטיין, 'הגהות וביאורי הגר"א לתלמוד הירושלמי: העיסוק

בנוסח ו'הבנת הלשון', **ספר תלמידי הגר"א בארץ ישראל** (בעריכת י' רוזנסון וי' ריבלין),

ירושלים תשע"א, עמ' 131-163.

Y. Silverstein, 'Palestinian and Babylonian Traditions in Italy = זילברשטיין, הרי"ד

at the Outset of the Middle Ages: The Yerushalmi in the Writings of

R. Isaiah of Trani (the Rid)', *The Jews in Italy: Their Contribution to the Development*

and Diffusion of Jewish Heritage (M. Perani & Y. Harel eds.), Massachusetts 2019, Chapter

3, pp. 64- 89.

- זילברשטיין, מפריחי יונים = ירון זילברשטיין, 'מפריחי יונים פסולים לעדות, זה הכלל כל עדות שאין האשה כשירה לה אף הן אינן כשירים לה', **נטועים** כב (תש"ף), עמ' 1-9.
- יהלום, הרמב"ן = שלם יהלום, 'הקבלה נקבל: הרמב"ן והתלמוד הירושלמי', **שנתון המשפט העברי** כג (תשס"ה), עמ' 25-71.
- כהן, אור שמח = יצחק כהן, 'התלמוד הירושלמי ביצירתו ההלכתית-משפטית של הרב מאיר שמחה הכהן (בעל ה"אור שמח")', **קרית המשפט ט** (תשע"א), עמ' 333-379.
- כהנא, נוסח המקרא = מנחם כהנא, 'נוסח המקרא המשתקף בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר ודברים', **מחקרי תלמוד א** (תש"ן), עמ' 1-10.
- כ"ץ, קידושין = מנחם כ"ץ, **תלמוד ירושלמי מסכת קידושין: מהדורה וביאור קצר**, ירושלים תשע"ו. לוי, ב"ק = ישראל לוי, **מבוא ופירוש לתלמוד ירושלמי בבא קמא: פרקים א-ו**, ד"צ ירושלים תש"ל.
- ליברמן, יונית = שאול ליברמן, **יונית ויונות בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ד.
- ליברמן, כפשוטו = שאול ליברמן, **הירושלמי כפשוטו**³ (עם הוספות ותיקונים בעריכת מ' כ"ץ), ירושלים תשס"ח.
- ליברמן, מחקרים = שאול ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ ישראל** (בעריכת ד' רוזנטל), ירושלים תשנ"א.
- ליברמן, על הירושלמי = שאול ליברמן, **על הירושלמי**, ירושלים תרפ"ט.
- ליברמן, תו"פ = שאול ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, זרעים-נזיקין, ניו יורק וירושלים תשט"ו-תשמ"ח.
- ליברמן, תש"ק = שאול ליברמן, **תלמודה של קיסרין**, ירושלים תרצ"א.
- מאיר, דפוס ראשון = יעקב צ' מאיר, **דפוס ראשון: מהדורת התלמוד הירושלמי ונציה רפ"ג 1523 וראשית הדפוס העברי**, ירושלים תשפ"ב.
- מאיר, כ"י"ר = יעקב צ' מאיר, 'מהיסטוריה חומרית לקונטקסט היסטורי: כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי', **ציון** פג,ג (תשע"ח), עמ' 277-321.
- L. Moscovitz, *Talmudic Reasoning: From Casuistics to Conceptualization*, Tübingen 2002. = מוסקוביץ, חשיבה
- מוסקוביץ, כפלי = לייב מוסקוביץ, 'כפלי גרסה בירושלמי', **תרביץ** סו (תשנ"ז), עמ' 187-221.
- מוסקוביץ, מקבילות = לייב מוסקוביץ, 'סוגיות מקבילות ומסורת נוסח הירושלמי', **תרביץ** ס (תשנ"א), עמ' 523-549.
- מוסקוביץ, עיקריים = לייב מוסקוביץ, **הטרמינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים**, ירושלים תשס"ט.
- L. Moscovitz, "The Formation and Character of the Jerusalem Talmud", *Cambridge History of Judaism IV: The Late Roman-Rabbinic Period* (S.T. Katz ed.), Cambridge 2006, pp. 663- 677. = מוסקוביץ, תלמוד ירושלמי
- Ch. Milikowsky, 'On Editing Rabbinic Texts', *JQR* 86 (1996), pp. 409-417. = מיליקובסקי, מהדורות א

Ch. Milikowsky, 'Furter on Editing Rabbinic Texts', *JQR* 90 = מהדורות ב (1999), pp. 137-149.

מינץ-מנור ומרינברג-מיליקובסקי, מחקר חישובי = אופר מינץ-מנור ואיתי מרינברג-מיליקובסקי (עורכים), **מחקר חישובי במדעי הרוח – אסופת מאמרים**, רעננה 2022.

מלמד, הגהות = עזרא-ציון מלמד, 'הגהות בירושלמי כתב-יד ליידין על פי כתב-יד רומי', **תרביץ נ** (תשמ"א), עמ' 107-127.

מסטיי, העברית בירושלמי = עמנואל מסטיי, **העברית בתלמוד הירושלמי לפי קטעי הגניזה מקהיר**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר גוריון בנגב, באר שבע תשע"ח.

נאה, כ"ל = שלמה נאה, 'תלמוד ירושלמי במהדורת האקדמיה ללשון העברית', **תרביץ עא** (תשס"ב), עמ' 569-604.

נאה, סוגיות נדושות = שלמה נאה, 'שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל', **מחקרי תלמוד ב**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 364-392.

נאה, קט"ג = שלמה נאה, 'הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי', בתוך: י' זוסמן (מהדיר), **גנזי הירושלמי**, ירושלים תש"ף, עמ' 763-822.

נאה, שלוש הערות = שלמה נאה, 'שלוש הערות לנוסח הירושלמי ולפירושו', **לשונו עד** (תשע"ב), עמ' 195-215.

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Third Revised and Expanded Edition, Ramat-Gan 2017.

סוקולוף, קטעי ב"ר = מיכאל סוקולוף, **קטעי בראשית רבה מן הגניזה**, ירושלים תשמ"ב.

סמואל, רש"ס = עמוס סמואל, **מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ח.

עסיס, אוצר = משה עסיס, **אוצר לשונות ירושלמיים**, א-ג, ניו יורק וירושלים תש"ע.

עסיס, גליונות רש"ל = משה עסיס, **גליונות הירושלמי של רבי שאול ליברמן**, א-ג, ירושלים תשפ"ב.

עסיס, מקבילות = משה עסיס, **סוגיות מקבילות בירושלמי**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.

עסיס, נזיקין א = משה עסיס, 'לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', **תרביץ נו** (תשמ"ז), עמ' 147-170.

עסיס, נזיקין ב = משה עסיס, 'עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', **תרביץ פא** (תשע"ג), עמ' 191-294.

עסיס, תלמוד ירושלמי = משה עסיס, 'תלמוד ירושלמי', **ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים א** (בעריכת מ' כהנא ואחרים), ירושלים תשע"ח, עמ' 225-259.

פיינטוך, מסורות = ישראל צבי פיינטוך, **מסורות ונוסחאות בתלמוד: מחקרים** (בעריכת ד' שפרבר), רמת גן תשמ"ה.

M. Pinchuk, "A Database for the Research of 'Talmud Yerushalmi'", *Alei Sefer: Studies in Bibliography and the History of the Printed and the Digital Hebrew Book* 22 (2011), pp. 165-171.

Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods*, Routledge 2015.

פליישר, תפילה = עזרא פליישר, **תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה**, ירושלים תשמ"ח.

פליישר, תפילות = עזרא פליישר, **תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן**, א-ב (בעריכת ש' אליצור וט' בארי), ירושלים תשע"ב.

פליקס, חקלאות = יהודה פליקס, **החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תשכ"ג.
פליקס, שביעית = יהודה פליקס, **פירוש וביאור לירושלמי שביעית²**, א-ב, ירושלים תשס"א.
פרידמן, לתלמוד = שמא יהודה פרידמן, **לתלמודם של תנאים: אסופת מחקרים מתודולוגיים ועיוניים**, ירושלים תשע"ג.

פרידמן, סוגיות = שמא יהודה פרידמן, **סוגיות בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח**, ניו יורק וירושלים תש"ע.

פרנקל, מבוא = זכריה פרנקל, **מבוא הירושלמי**, ברעסלווא תר"ל, ד"צ ירושלים תשכ"ז.
קוטשר, מחקרים = יחזקאל קוטשר, **מחקרים בעברית ובארמית** (בעריכת ז' בן חיים ועמיתים), ירושלים תשל"ז.

קיפרווסר, קה"ר = ראובן קיפרווסר (מהדיר), **מדרשי קהלת רבה ז-יב**, ירושלים תשפ"א.

רוזנטל, המורה = אליעזר שמשון רוזנטל, 'המורה', *PAAJR* 31 (1963), עמ' 1-71.

רוזנטל, תולדות הנוסח = אליעזר שמשון רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', **תרביץ נז** (תשמ"ח), עמ' 1-36.

רוזנטל, חילופי נוסח = דוד רוזנטל, 'על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא', **ספר י"א זליגמן** (בעריכת י' זקוביץ וא' רופא), ירושלים תשמ"ג, עמ' 395-416.

רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין = אליעזר שמשון רוזנטל (מהדיר), **ירושלמי נזיקין יוצא לאור על-פי כתב-יד אסקוריאל בצירוף מבוא**, הוסיף מבוא ופירוש שאול ליברמן, ירושלים תשס"ח.

רטנר, אצו"י = בער רטנר, **אהבת ציון וירושלים**, א: ברכות; ב: כלאים, מעשרות ושביעית; ג: פאה, דמאי, מעשר שני, ערלה ובכורים; ה: שבת; ו: שקלים, חגיגה ומועד קטן; ז: יומא; ח: ביצה ותענית; ט: ראש השנה וסוכה; י מגילה ופסחים, ד"צ ירושלים תשכ"ז.

P. Schäfer (ed.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, I-III, Tübingen 1998-2002.

D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1984. = שפרבר, מילון

שפרבר, נתיבות = דניאל שפרבר, **נתיבות פסיקה: כלים וגישה לפוסק ההלכה** (בעריכת י' שורק), ירושלים תשס"ח.

שפרבר, תרבות = דניאל שפרבר, **תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד**, א-ב, ירושלים תשנ"ד-תשס"ו.

שרביט, פרקי מחקר = שמעון שרביט, **פרקי מחקר בלשון חכמים**, ירושלים תשס"ח.

תבורי ועצמון, אס"ר = יוסף תבורי וארנון עצמון (מהדירים), **מדרש אסתר רבה**, ירושלים תשע"ד.

תא-שמע, מחקרים = ישראל מ' תא-שמע, **כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים**, ד, ירושלים תש"ע.

תבורי, מועדי ישראל = יוסף תבורי, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד³**, ירושלים תשנ"ה.